

Sociaal en Cultureel Planbureau

Eerste bevindingen op basis van een bevolkingsenquête uit juli 2020

» Welbevinden ten tijde van corona

10 september 2020

Maatschappelijke
Effecten Corona

Inhoud

Ten geleide	3
1 Inleiding	4
2 Welbevinden tijdens corona	8
2.1 Tevredenheid met het leven	8
2.2 Ervaren gezondheid	9
2.3 Psychisch welbevinden	9
2.4 Eenzaamheid	11
2.5 Sociale contacten	13
3 Mensen met een kwetsbare gezondheid en hun mantelzorgers	16
3.1 Mensen voor wie corona dichtbij komt	16
3.2 Mantelzorgers	20
4 Welbevinden bij mensen in enkele kwetsbare economische posities	21
4.1 Opleiding volgen, werken of niet werken	21
4.2 Zelfstandigen en flexwerkers	22
4.3 Verminderde werkzekerheid	24
4.4 Veranderingen in financiële situatie	26
5 Slotbeschouwing	29
Literatuur	33

» Ten geleide

Begin dit jaar werd Nederland getroffen door het coronavirus, wat in korte tijd tot veel besmettingen en sterfgevallen leidde. Zoals ook elders mondde deze gezondheidscrisis op zichzelf, en via de getroffen beleidsmaatregelen ten behoeve van de inperking van het virus, uit in een economische crisis. De diepte en duur van deze economische crisis zijn nog onzeker, niet in de laatste plaats omdat het virus weer de kop op zou kunnen steken.

Zelfs met alle onzekerheden zijn er op basis van bestaande kennis en in het licht van het zich aftekenende beeld al risico's en kansen op de korte termijn te onderscheiden. In de publicatieserie Maatschappelijke gevolgen van corona heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) de mogelijke gevolgen van de gezondheidscrisis en economische crisis voor groepen burgers al belicht op drie thema's: psychische gezondheid; scholing, werk en armoede; en opvattingen en houdingen van Nederlanders.

Ter aanvulling op die publicaties voert het SCP empirisch onderzoek uit om inzicht te vergaren in de kwaliteit van de samenleving. Over dat onderzoek zullen twee publicaties verschijnen. In deze publicatie geven we een eerste indruk van de gevolgen van corona op het welbevinden van verschillende groepen. In de tweede publicatie bespreken we de gevolgen van de coronacrisis voor de kwaliteit van de samenleving vanuit een breder perspectief, waarbij we ons richten op (de verdeling van) welvaart en welbevinden, maatschappelijke samenhang en legitiem overheidsbeleid.

Het SCP heeft als taak om te volgen, verkennen en verklaren hoe het met de inwoners van Nederland gaat op sociaal en cultureel gebied teneinde bij te dragen aan verantwoorde keuzes van beleidsdoelen, wegen om deze doelen te realiseren en om informatie te verwerven over de uitvoering van interdepartementaal beleid. Vanuit die taakopvatting heeft het SCP deze notitie geschreven.

De methodologische geleide staat als bijlage op de website van het SCP.

1 Inleiding

De pandemie die is veroorzaakt door het coronavirus, heeft ingrijpende gevolgen voor de Nederlandse samenleving. Dit geldt niet alleen voor de volksgezondheid, maar ook voor de economie en onze manier van (samen)leven. Sommige gevolgen komen direct voort uit de verspreiding van het virus, andere indirect uit de genomen maatregelen of de economische crisis die erdoor veroorzaakt wordt, maar ze treffen vrijwel iedere Nederlander. Anderhalve meter afstand houden van elkaar, een verbod op grote bijeenkomsten, (tijdelijke) sluiting van onder andere horeca, theaters en bioscopen, (tijdelijk) verbod op uitoefening van contactberoepen, niet op bezoek gaan bij ouderen en andere mensen met een kwetsbare gezondheid, mondkapjes dragen, zo veel mogelijk thuiswerken en het openbaar vervoer mijden: de genomen maatregelen beïnvloeden veel aspecten van het dagelijks leven en dat kan een grote impact hebben op het welbevinden. Ook de economische gevolgen, zoals (dreigend) baanverlies of verminderde inkomsten (zoals bij een groot deel van de ondernemers en zzp'ers het geval is), kunnen effect hebben op het welbevinden van mensen (Marangos et al. 2020). Of en in welke mate het welbevinden van mensen verandert ten tijde van corona, hangt onder meer af van de mate en duur waarin mensen getroffen worden door de gevolgen van de pandemie, de (op dat moment geldende) maatregelen en een economische recessie, maar ook van de mate waarin mensen in staat zijn om zich aan de nieuwe situatie aan te passen. Hoewel de gevolgen veelal negatief van aard zijn, zien sommigen wellicht ook positieve kanten, zoals de

saamhorigheid (Dekker et al. 2020), meer tijd thuis doorbrengen, meer rust op straat of een schonere lucht.

Waarom dit onderzoek?

Hoewel Nederland eerder door crises is getroffen, zorgt het unieke karakter van deze crisis ervoor dat deze moeilijk te vergelijken is met eerdere crises. De maatregelen om de pandemie in te dammen, dwongen mensen om in zeer korte tijd grote delen van hun leven aan te passen of zelfs tijdelijk op te geven. Deze abrupte en ingrijpende veranderingen hadden en hebben veel invloed op burgers en de maatschappij, maar er is nog weinig kennis beschikbaar die inzicht geeft in wat deze veranderingen teweeg hebben gebracht en brengen voor (het welbevinden van) burgers. Dit terwijl deze kennis van groot belang is bij het afwegen van verschillende beleidsmaatregelen. Het SCP heeft daarom data verzameld (zie ook kader aan het eind van dit hoofdstuk) om inzicht te verkrijgen in (veranderingen in) het welbevinden van burgers en de kwaliteit van de samenleving.

Welbevinden bij verschillende groepen

In deze notitie gaan we na hoe het na de eerste golf van de pandemie met verschillende aspecten van het welbevinden in Nederland is gesteld en brengen we in kaart in hoeverre het welbevinden tijdens de coronacrisis is veranderd bij

verschillende groepen mensen. Welbevinden is een aanduiding voor de mate waarin iemand zich lichamelijk, psychisch en sociaal goed voelt. Het 'welbevinden' van een individu omvat verschillende subjectieve ervaringen die onderling met elkaar samenhangen (Boelhouwer 2010). Daarom beschrijven we in deze notitie meerdere aspecten die iets zeggen over het welbevinden van mensen: de tevredenheid met het leven, de ervaren gezondheid, het psychisch welbevinden en gevoelens van eenzaamheid.¹ In hoofdstuk 2 wordt verder ingegaan op de operationalisatie van deze begrippen. Deze indicatoren van welbevinden hangen onderling samen, maar het kan zijn dat veranderingen niet voor al deze facetten optreden. Bovendien kunnen de gevolgen voor verschillende groepen anders zijn. Zo zou de coronacrisis bij jongeren een grotere impact op hun ervaren eenzaamheid kunnen hebben dan bij mensen met gezinnen, terwijl mensen uit de laatste groep misschien vaker minder tevreden met het leven zijn omdat zij veel thuis moeten werken of met baanonzekerheid te maken kregen. Sommige groepen gaan wellicht op alle facetten achteruit, terwijl andere groepen ook positieve veranderingen kunnen ervaren. Veranderingen in welbevinden worden (in hoofdstuk 2) uitgesplitst naar groepen met verschillende demografische kenmerken die volgens de literatuur samenhangen met (veranderingen in) welbevinden. Het gaat dan om groepen van een bepaalde leeftijd, geslacht, opleidings- en inkomensniveau en huishoudsamenstelling. Daarnaast lichten we er (in de hoofdstukken 3 en 4) drie groepen uit die mogelijk extra kwetsbaar zijn voor de gevolgen van de coronacrisis. Het gaat dan om (1) mensen die ervaring hebben met corona (een risicogroep zijn, zelf ziek zijn geweest, of te maken hebben gehad met een naaste die ziek was), (2) mantelzorgers, die mogelijk extra taken op zich hebben moeten nemen doordat anderen, zoals professionele zorgverleners, (tijdelijk) minder konden doen (De Boer et al. 2020) en (3) mensen die economisch kwetsbaar zijn, zoals mensen met dreigend baanverlies (vast/flexibel of tijdelijk contract), zzp'ers, en/of mensen die te maken hebben met een laag of verminderd inkomen.

Gelijktijdig met deze notitie verschijnt de *De sociale staat van Nederland 2020* (Den Ridder et al. 2020). In die publicatie, die jaarlijks verschijnt, staan de ontwikkelingen in de (subjectieve en objectieve) kwaliteit van leven van de Nederlandse bevolking in de afgelopen jaren (dit keer de jaren 2008-2019) centraal. Beide publicaties vullen elkaar aan: *De sociale staat van Nederland* kijkt veel breder (bijv. ook naar de objectieve kwaliteit van leven, zoals arbeid, inkomen, gezondheid,

vrijtijdsbesteding en wonen) en behelst een periode van 12 jaar, terwijl we in deze publicatie vooral focussen op recente ontwikkelingen in het welbevinden bij verschillende groepen en een directe relatie leggen met corona en coronamaatregelen.

Kwaliteit van de samenleving

Het welbevinden van mensen en de (grootte van de) verschillen daarin tussen groepen burgers vormen een indicatie voor hoe het met de samenleving is gesteld (Kuyper en Putters 2020). Een dalend welbevinden van burgers, of grote verschillen tussen groepen daarin, kan bijvoorbeeld aanleiding zijn voor maatschappelijke onrust, zoals wrijving tussen groepen, of onvrede met beleid en wantrouwen in de overheid (Miltenburg en Schaper 2020). Daarnaast kan een beter zicht op de gevolgen van het welbevinden bij verschillende groepen aanknopingspunten geven voor ondersteuning van degenen die het in het bijzonder zwaar hebben door de coronacrisis. Deze publicatie gaat over het welbevinden van burgers. Begin 2021 zal er een publicatie verschijnen die dieper ingaat op de impact van corona- (maatregelen) op de kwaliteit van de samenleving en bijvoorbeeld ook aandacht besteedt aan vertrouwen, solidariteit en legitimiteit van beleid.²

Verandert welbevinden tijdens een crisis?

Op basis van literatuur kan worden verwacht dat de pandemie vooral negatieve gevolgen heeft voor het welbevinden. Zo is het waarschijnlijk dat door verstoring van sociale netwerken, en soms zelfs verlies van naasten, de psychische gezondheid zal afnemen (Marangos et al. 2020). Dat zou effect kunnen hebben op de algehele gezondheid die mensen ervaren. Daarnaast is bekend dat een deel van degenen die door het coronavirus ziek zijn geweest, langdurige klachten zoals aanhoudende vermoeidheid, concentratieproblemen en hoofdpijn houdt (Maassen 2020). Een slechte gezondheid kan tot een algeheel lager welbevinden leiden. Maatregelen om sociaal contact in te perken en afstand tot anderen te bewaren kunnen gevoelens van eenzaamheid en somberheid versterken (Brooks et al. 2020). Ook de economische crisis die voortkomt uit de pandemie en de genomen maatregelen om deze in te dammen, heeft naar verwachting gevolgen voor het welbevinden. Zo is er een aanhoudende toename in werkloosheid, waarvan bekend is dat het samenhangt met lagere tevredenheid met het leven (Vrooman 2009; Boelhouwer et al. 2015). Enige aanwijzingen dat het welbevinden sinds de coronacrisis daalde (maar ook positieve gevolgen kan hebben)

¹ Eenzaamheid bevindt zich op het grensvlak van welbevinden en sociale samenhang omdat het zowel een emotionele component bevat (die bij welbevinden aansluit) als een sociale (de aanwezigheid van contacten). In deze rapportage beschouwen we eenzaamheid als onderdeel van welbevinden.

² Hiervoor worden in oktober nieuwe data verzameld, bij dezelfde mensen die in juli aan het onderzoek hebben deelgenomen.

zijn gemeld in verschillende (niet op kanssteekproeven gebaseerde en daarom lastig te generaliseren) onderzoeken, waar we later deze publicatie uitgebreider bij stilstaan (Engbersen et al. 2020; RIVM en GGD GHOR 2020; EHERO 2020).

Tijdsframe

De impact van corona op het dagelijks leven en het welbevinden van mensen zal sterk samenhangen met de fase waarin de coronacrisis zich bevindt. Als er weinig besmettingen zijn, er weinig maatregelen van kracht zijn en er economische steun wordt gegeven, zal de impact minder groot zijn dan als de IC's vol liggen, mensen veel thuis zijn en veel mensen het economisch moeilijk hebben.

Dit onderzoek vond plaats in de periode van 6 tot en met 28 juli van dit jaar. Hoewel er in de maanden daarvoor veel

is gebeurd, wat mogelijk ook invloed heeft op het welbevinden van mensen, was het in deze periode rondom corona relatief rustig. Zo waren er in de periode van 14 juli tot en met 28 juli in Nederland 29 ziekenhuisopnamen en overleden in deze periode 14 mensen. In deze periode waren alleen de 'basisregels' van kracht: blijf bij klachten thuis en laat je testen, houd anderhalve meter afstand van anderen, was vaak handen, hoest en nies in de elleboog en vermijd drukte (werk zoveel mogelijk thuis; ga weg als het druk is; reis zoveel mogelijk buiten de spits). Daarnaast golden een aantal financiële steunmaatregelen.³ Het is dus goed denkbaar dat mensen zich, na een aantal spannende maanden, in deze periode goed voelden en opluchting ervoeren doordat het virus (tijdelijk) onder controle leek en men relatief veel vrijheid had. Juli is bovendien voor veel mensen een vakantiemaand. Het was ook overwegend mooi weer. We komen hier in de slotbeschouwing op terug.

» Opzet van dit onderzoek

In deze notitie staat de vraag centraal in hoeverre het welbevinden in juli 2020, een paar maanden na het uitbreken van de coronacrisis in Nederland, verschilt van eerdere jaren. Om deze vraag te beantwoorden hebben we in juli van dit jaar een online vragenlijst voorgelegd aan een deel van het LISS-panel (Langlopende Internet Studies voor de Sociale wetenschappen), een huishoudenssteekproef van de Nederlandse bevolking. Dit panel is gekozen omdat het, in vergelijking met veel andere onderzoekspanels, de Nederlandse bevolking beter representeert. Dat komt door het steekproefontwerp – mensen kunnen zich (anders dan in veel ander panelonderzoek) niet zelf aanmelden, maar worden door CentERdata en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) geselecteerd. Mensen die zelf geen pc of internet ter beschikking hebben, krijgen gratis beschikking over een laptop met internet, zodat ook zij kunnen deelnemen.

De vragenlijst bevat onder meer indicatoren voor welbevinden (levenstevredenheid, ervaren gezondheid, psychisch welbevinden en eenzaamheid). De vragen hierover werden in voorgaande jaren ook al gesteld, zodat we een vergelijking kunnen maken met het welbevinden vóór de coronacrisis. De manier waarop deze indicatoren gemeten zijn, wordt in hoofdstuk 2 verder toegelicht in de relevante paragrafen.

Aan de vragenlijst hebben ruim 2000 panelleden van 16 jaar of ouder deelgenomen (respons van 75% van de panelleden die de vragenlijst ontving). Deze steekproef is als geheel iets ouder dan zowel de Nederlandse bevolking als eerdere meetmomenten van het LISS-panel (zie ook de bijlage met de onderzoeksverantwoording, te raadplegen op www.scp.nl). In de analyses is daarom steeds gewogen naar de Nederlandse bevolking op leeftijd, geslacht en opleiding als we over juli 2020 rapporteren (bij andere LISS-metingen was er nauwelijks sprake van vertekening en was een weging dus overbodig).

Naast specifieke vragen over het welbevinden hebben we het panel ook open vragen voorgelegd om inzicht te krijgen in hoe zij de afgelopen periode hebben ervaren. Iedere open vraag werd daarbij beantwoord door ongeveer 550 random geselecteerde respondenten. Voor het analyseren van de antwoorden op de open vragen zijn de antwoorden eerst gecategoriseerd op het onderwerp of sentiment. Enkele van deze categorieën zijn angst, eenzaamheid, rust en saamhorigheid. Ieder antwoord kon drie van dit soort codes krijgen. Vervolgens hebben we gekeken welke onderwerpen en sentimenten het meest voorkwamen, om ten slotte op zoek te gaan naar citaten die deze gevoelens het best beschreven. Deze quotes zijn opgenomen in het rapport.

³ Op 28 augustus 2020 presenteerde het kabinet het derde steun- en herstellepakket voor economie en arbeidsmarkt. Dit is de opvolger van het noodpakket banen en economie (17 maart 2020) en noodpakket 2.0 (20 mei 2020), zie <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-financiële-regelingen>.

Sommige groepen buiten beeld

In dit onderzoek blijft, zoals in veel onderzoek, een aantal kwetsbare groepen buiten beschouwing. Het gaat dan bijvoorbeeld om instellingsbewoners, zoals kwetsbare ouderen en mensen met een verstandelijke beperking of mensen in een ggz-instelling. De coronacrisis, en met name de bezoekregeling die enige tijd van kracht was, heeft grote invloed gehad op het dagelijks leven van mensen die in zorginstellingen verblijven en hun naasten (SCP 2020; Woittiez et al. 2020). Overigens woont het grootste deel van de kwetsbare ouderen zelfstandig (Verbeek-Oudijk en Van Campen 2017). Voor sommige groepen geldt dat zij wel aan het onderzoek deelnamen, maar dat hun omvang te klein was om er uitspraken over te doen of dat er niet genoeg details waren om de groep verder uit te diepen. Dat geldt bijvoorbeeld voor mantelzorgers, van wie in deze dataset wie niet bekend was hoe intensief ze helpen en wie ze helpen. Tot slot zijn migranten en laaggeletterden ondervertegenwoordigd in het LISS-panel. Aanvullend onderzoek, ook kwalitatief, is nodig om de gevolgen van specifieke groepen beter in beeld te krijgen.

2 Welbevinden tijdens corona

In juli 2020 was het stof van de eerste schok die de coronacrisis in Nederland veroorzaakte, enigszins neergedaald. Het aantal besmettingen was onder controle en hoewel het bewaren van anderhalve meter afstand, het advies om zoveel mogelijk thuis te werken, het dragen van mondkapjes in het openbaar vervoer en het verbod op bijeenkomsten van grote groepen nog steeds van kracht waren, werden ook veel maatregelen stapsgewijs versoepeld. Zo konden mensen met contactberoepen met de nodige voorzorgsmaatregelen hun beroep weer uitvoeren, zijn veel musea, horecagelegenheden, bioscopen, en sportscholen weer – onder voorwaarden – geopend en kunnen mensen in verpleeghuizen weer bezoek ontvangen. Normaal gesproken hebben veel mensen in de maand juli vakantie en trekken ze erop uit, vaak naar het buitenland. Dit jaar werd die vakantie vaker dan anders thuis of in eigen land gevierd. Al met al was het dus zeker geen ‘gewone’ julimaand, met de gebeurtenissen in het voorjaar nog vers in het geheugen. Dat alles zou zijn weerslag kunnen hebben op het welbevinden van mensen in Nederland. In dit hoofdstuk bezien we daarom het gemiddeld welbevinden van mensen in Nederland in termen van tevredenheid met het leven, ervaren gezondheid, psychisch welbevinden en eenzaamheid. Dit doen we voor ieder van deze indicatoren op twee manieren. Ten eerste vergelijken we het huidige gemiddelde met de trend van de afgelopen jaren. Ten tweede gaan we voor iedere indicator na of veranderingen in welbevinden gelijk verdeeld zijn over verschillende groepen naar demografische kenmerken. Het gaat daarbij om leeftijd

(in categorieën), geslacht (mannen en vrouwen), opleidingsniveau (laag, middelbaar, hoog), inkomen (in zowel kwartielen als decielen) en huishoudsamenstelling (alleenwonend, samenwonend zonder kinderen en alleen- of samenwonend met kind(eren)).

2.1 Tevredenheid met het leven

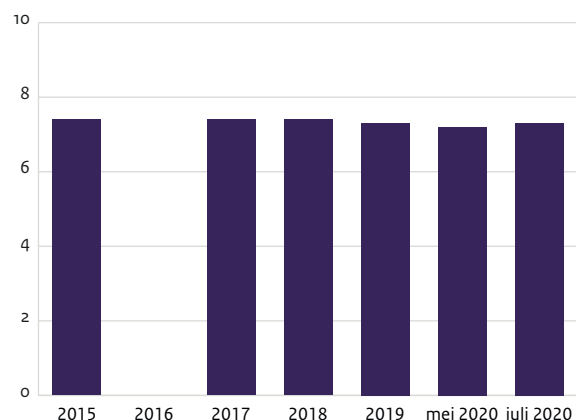
De eerste dimensie van welbevinden die we onderzoeken is de algehele tevredenheid met het leven, een belangrijke en veelgebruikte indicator voor welbevinden (Cummins 1995). De tevredenheid met het leven wordt in het LISS-panel gemeten met de vraag ‘In welke mate bent u tevreden met het leven dat u op dit moment leidt?’, waarop respondenten met een rapportcijfer van 0 tot 10 antwoord kunnen geven.⁴ In juli 2020 waardeerden de deelnemers van het LISS-panel de tevredenheid met het leven met een 7,3. Dit is gelijk aan 2019 en een fractie lager dan in de periode 2015-2018.⁵

4 Dezelfde vraag wordt ook gesteld in verschillende andere onderzoeken, bijvoorbeeld de Gezondheidsenquête van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het *European Social Survey* (ESS), een internationaal vergelijkend onderzoek.

5 Alle analyses in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op longitudinale (logistische) regressiemodellen met de jaren vanaf 2015 of met een interactieterm 2019-juli 2020*demografisch kenmerk. Alle verschillen tussen jaren of tussen veranderingen in demografische kenmerken die besproken worden, zijn statistisch significant, $p < 0,05$.

Hier moet wel bij vermeld worden dat het mogelijk is dat de versoepeling van de maatregelen in juli ten opzichte van de eerdere maanden voor opluchting heeft gezorgd, wat doorgewerkt heeft in de tevredenheid met het leven. Zo was de tevredenheid met het leven toen er nog striktere maatregelen golden (in mei, toen deze vraag net als ieder jaar werd voorgelegd aan het LISS-panel) een 7,2. Daarmee was de tevredenheid met het leven op dat moment wel significant lager dan in voorgaande jaren. Het lijkt er dus op dat ten tijde van de striktere coronamaatregelen de tevredenheid met het leven kortstondig iets daalde (zie figuur 2.1). Dat er geen grote verschuivingen in de tevredenheid met het leven gevonden worden, komt overeen met eerder onderzoek, dat liet zien dat ook tijdens de economische crisis weinig verandering plaatsvond in de tevredenheid met het leven (Boelhouwer en Vonk 2019). Er zijn hierbij geen waarneembare verschillen tussen subgroepen naar demografische kenmerken.

FIGUUR 2.1 Gemiddelde tevredenheid met het leven naar jaar, 2015-2020 (als rapportcijfer, n = 30747)

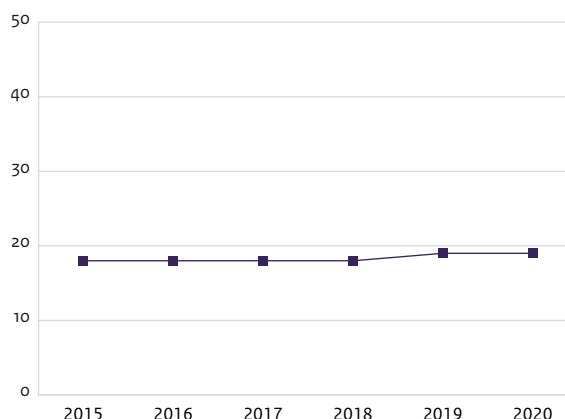
Bron: CentERdata (LISS'15-'19); SCP (MEC 2020-juli)

2.2 Ervaren gezondheid

Een goede gezondheid is voor mensen een van de meest belangrijke zaken in het leven. Je gezond voelen staat in het alledaagse begrip voor 'kunnen doen wat je wilt doen', en 'een algemeen gevoel van energie hebben en in balans zijn' (Kooiker 2010). De afgelopen jaren gaf een ruime meerderheid aan een goede tot uitstekende gezondheid te hebben; dit aandeel was over de jaren redelijk stabiel. In juli 2020 gaf zo'n 19% aan een matige of slechte gezondheid te hebben. Dit aandeel is gelijk aan dat van 2019 en is ook ten opzichte van de periode 2015-2018 niet (statistisch) veranderd (zie figuur 2.2). Onderzoek van het CBS laat wel een lichte stijging zien in ervaren gezondheid in het tweede

kwartaal van 2020 (CBS 2020d). Voor ervaren gezondheid zijn de verschuivingen in de periode 2019-juli 2020 grotendeels gelijk verdeeld naar demografische kenmerken.

FIGUUR 2.2 Slechte of matige ervaren gezondheid naar jaar, 2015-2020 (in procenten, n = 30227)

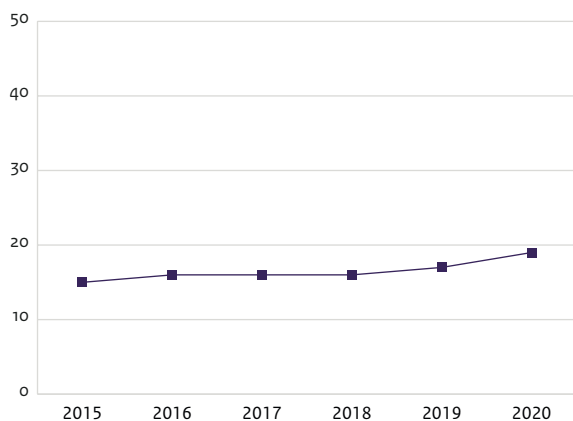
Bron: CentERdata (LISS'15-'19); SCP (MEC 2020-juli)

2.3 Psychisch welbevinden

Om inzicht te krijgen in het psychisch welbevinden werd aan deelnemers van het LISS-panel de *Mental Health Inventory 5* (MHI-5) voorgelegd. De MHI-5 maakt aan de hand van vijf stellingen over de ervaren gemoedstoestand in de afgelopen vier weken onderscheid tussen mensen met een hoog en laag psychisch welbevinden.⁶ Belangrijk is dat met de MHI-5 geen psychische stoornis of ziekte wordt vastgesteld. Hoewel het wat betreft psychisch welbevinden met de meeste mensen goed gaat, was in juli 2020 het aandeel mensen met een laag psychisch welbevinden in het LISS-panel 19%. Dat is iets hoger dan in 2019 en alle voorgaande jaren, toen dit aandeel nooit boven de 17% uitkwam (zie figuur 2.3). Ook voor het psychisch welbevinden zijn er geen waarneembare verschillen tussen groepen naar demografische kenmerken.

⁶ De vijf stellingen van de MHI-5 zijn (voorafgegaan door 'De afgelopen maand...'): 'was ik erg zenuwachtig'; 'zat ik zo erg in de put dat niets mij kon opvrolijken'; 'voelde ik me kalm en rustig'; 'voelde ik me neerslachtig en somber' en 'voelde ik me gelukkig'. Mogelijke antwoorden gaan van 0 'Nooit' tot 5 'Voortdurend'. Antwoorden op de eerste, tweede en vierde stelling worden omgekeerd gecodeerd, waarna er een somscore wordt gemaakt die vermenigvuldigd wordt met 4. Scores van 60 en hoger worden gecategoriseerd als een hoog psychisch welbevinden.

FIGUUR 2.3 Laag psychisch welbevinden naar jaar, 2015-2020
(in procenten, n = 30188)

Bron: CentERdata (LISS '15-'19); SCP (MEC 2020-juli)

Ter aanvulling op de MHI-5 is respondentent ook gevraagd om terug te kijken naar de periode voor corona met de vraag of ze zich opgewekter of somberder voelen dan een half jaar geleden. Op deze vraag gaf 29% van de respondenten aan zich (iets) somberder te voelen dan een half jaar geleden. Slechts 8% voelde zich (iets) opgewekter en 63% gaf aan zich hetzelfde te voelen als een half jaar geleden. Deze bevindingen zijn negatiever dan de resultaten die een recent onderzoek van het RIVM liet zien. Daar was het aandeel mensen dat aangaf zich ten tijde van de meting (begin juli) (veel) somberder te voelen dan voor de crisis 15% (een daling ten opzichte van de 32% die eind april nog gevonden werd (RIVM 2020a, 2020b)). Dit komt mogelijk door een verschil in vraagstelling of door een andere onderzoekspopulatie (bij dit laatste onderzoek werd ook aangegeven dat de resultaten niet zijn te vertalen naar de totale bevolking van Nederland).

Gemiddeld genomen zijn er weinig verschillen in de verdeling van opgewektheid/somberheid tussen groepen met verschillende demografische kenmerken

In vergelijking met de MHI-5, die ook een negatieve ontwikkeling laat zien in het psychisch welbevinden, komt uit deze tweede vraag een wat somberder beeld naar voren. Het is mogelijk dat dit komt doordat de MHI-5 en de vraag over opgewektheid/somberheid verschillende typen vragen zijn. Waar de MHI-5 een directe vergelijking is tussen uitkomsten van vorig jaar en die van het huidige jaar, wordt bij de vraag over opgewektheid/somberheid verwacht dat respondenten zelf een vergelijking maken met een half jaar geleden. Mogelijk denken ze daarbij aan de zware eerste maanden van de coronacrisis en de vrijheden die ze hebben moeten inleveren en overschatten ze hun gemoedstoestand van een half jaar eerder.

Hoe hebben mensen de afgelopen tijd ervaren?

Uit de antwoorden op de open vraag naar hoe de respondenten de periode van de coronacrisis hebben ervaren komt een beeld naar voren dat een aantal mensen met klachten van neerslachtigheid kampt. Het zou goed kunnen dat dit naar voren komt omdat hun expliciet gevraagd is terug te kijken op de coronaperiode en er in die periode een paar zware maanden van de lockdown vielen. Een groot deel van de respondenten sprak over een zware, moeilijke tijd. Woorden als 'lastig', 'zwaar' en 'pittig' komen vaak terug in de antwoorden. De onzekerheid over het verloop van de crisis en angst voor de gevolgen werden ook vaak genoemd.

'Zwaar! Thuis zitten, geen ontspanning buitenshuis terwijl mijn vrouw en ik onbeschermd ons werk deden op de trein. Erg vermoeiend vond ik dat.' [man, 39, vmbo]

'Zorgelijk en niet weten hoelang het gaat duren.' [vrouw, 47, hbo]

'Vervelende periode. Mijn moeder is overleden waarschijnlijk aan corona, schoonouders in bejaardenzorg mocht je heel lang niet bezoeken. Het was vervelend maar misschien wordt het beter.' [man, 69, mbo]

Als respondenten tot een risicogroep behoren, benadrukken zij ook vaak het belang daarvan.

'Angstig om besmet te raken, omdat ik tot de risicogroep behoor.' [man, 67, hbo]

Zij voegen er regelmatig aan toe dat zij in een sector werken die hard door de crisis is geraakt:

'Erg stressvol. Mijn partner zit in een risicogroep. Baanverlies door corona-crisis en daardoor financiële achteruitgang. Ik heb overspanningsklachten en fysieke klachten door stress.' [vrouw, 41, hbo]

Bij een deel van de respondenten uitte de onzekerheid zich in neerslachtigheid en een beklemmend gevoel:

'Deze periode heb ik als slecht ervaren. Ik was erg depressief en heel moe. En ik kon nergens naartoe.' [vrouw, 79, vmbo]

'Het was een beklemmende situatie. Ik was niet bang voor het virus, maar vond het meer beklemmend/benauwend hoe erop gereageerd werd. Dat je bijvoorbeeld nog geen winkel in kon gaan of je werd al nagestaard of je de regels wel naleefde of dat mensen met een boog om je heen liepen alsof je een enge ziekte had. Als je een keer nieste werd je al raar aangekeken terwijl dit echt niet gelijk hoeft te betekenen dat je het virus bij je had.' [vrouw, 31, mbo]

Anderen werden boos. De ergernis richtte zich met name op mensen die zich niet aan de richtlijnen van de overheid houden. Enkel en ergerden zich aan de overheid zelf. Deze was volgens hen te streng, lichtte de burgers verkeerd voor of overdreef de gevaren van het virus:

‘Overdreven maatregelen. Als je ziek wordt is het zeker niet prettig, maar ik kan voor mezelf uitmaken wat ik doe. Ik zou geen contact maken als ik me niet goed voel. Er is zoveel angst gezaaid. Ik weet dat ik het te licht opvat, maar ik vind de maatregelen te paniekerig.’ [vrouw, 67, mbo]

Er zijn ook positieve geluiden te horen. Mensen vonden het ook een bijzondere tijd, ervoeren meer rust op straat en bij zichzelf. Ook was er waardering voor de sociale contacten die wel nog mogelijk zijn en zijn geïntensiveerd, bijvoorbeeld binnen gezinnen.

Veel reacties bevatten zowel negatieve als positieve ervaringen:

‘Ik vond het best een pittige periode. Er waren veel veranderingen in korte tijd, waarvan het feit dat mijn vrouw en ik allebei vanuit huis moesten werken de grootste impact had, in combinatie met de zorg voor onze zoon die niet naar de opvang kon. Ik merkte dat de onzekere periode ook veel deed met mijn werknemers, kinderen en ouders. Ik heb het best als stressvol ervaren om dat in goede banen te leiden. Tegelijkertijd heb ik juist ook weer genoten van het veel samen zijn als gezin.’ [man, 32, wo]

We hebben ook expliciet gevraagd naar de positieve en negatieve ervaringen van mensen door middel van de volgende vraag: ‘De afgelopen maanden hebben mensen allerlei nieuwe ervaringen opgedaan. Dit kunnen zowel negatieve als positieve ervaringen zijn. Welke goede dingen uit de afgelopen maanden zou u naar de toekomst mee willen nemen? En welke hoopt u achter u te laten?’ Hier noemden mensen onder meer de solidariteit, zorg voor elkaar en saamhorigheid die ze ervaren tijdens de crisis.

‘Positief was het verbeterd contact met burens meer tijd doorbrengen met gezin minder tijd besteden aan reizen met een kleine baby in de auto.’ [vrouw, 34, wo]

‘Veel mensen bereid om te helpen, houden zich aan de corona regels.’ [vrouw 58, vmbo]

‘Saamhorigheid op het werk in de zorg Eindelijk het verschil in rangen en standen op het werk weg.’ [man, 60, wo]

Ook noemden mensen vaak meer rust doordat een groot deel van de activiteiten wegviel, maar ook de verminderde reistijd door het thuiswerken zorgde bij een aantal mensen voor meer rust.

‘Thuiswerken gaat prima. Elke dag naar kantoor hoeft (ook na corona) niet.’ [man, 41, wo]

‘Hoe lekker rustig het overal was. Niet in de drukke bus/trein te hoeven zitten in de spits omdat we moesten thuiswerken.’ [man, 23, hbo]

Ook werd de schonere lucht en de milieuwinst door het afnemen van het verkeer genoemd. Daarnaast kwam een deel van de mensen tot nieuwe inzichten over het gehaaste bestaan voor corona en het meer waarderen van de fijne dingen in het leven, nu alles minder vanzelfsprekend blijkt.

‘We mogen ons bewust zijn van wat we allemaal hebben: onze gezondheid, lieve mensen om ons heen en genoeg om van te leven. Dat is waar het uiteindelijk om draait.’ [vrouw, 27, hbo]

‘De rust in de wereld, minder ratrace, schonere lucht, minder vliegverkeer, het gevoel dat we allemaal met elkaar verbonden zijn, wereldwijd, door het virus.’ [vrouw, 70, wo]

‘Ik ervaar hoe blij en belangrijk iedereen het vindt om te beseffen hoe goed we het samen met elkaar hebben. En hoe belangrijk het is om rekening met elkaar te houden en elkaar te helpen en hoe vindingrijk iedereen hierin is.’ [vrouw, 53, hbo]

Kortom, hoewel het grootste deel van de mensen sprak over een zware en moeilijke tijd die voor velen gekenmerkt werd door onzekerheid en zorgen, waren er ook mensen die positieve kanten benoemden, zoals de toegenomen rust.

2.4 Eenzaamheid

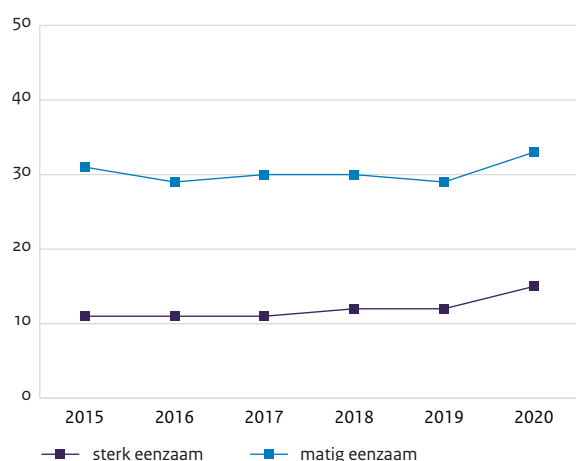
De vierde dimensie van het welbevinden die we in deze notitie beschrijven, is ervaren eenzaamheid. Dit werd in dit onderzoek gemeten met zes stellingen die ingaan op het wel of niet ervaren van een gemis aan sociale contacten, intimiteit of steun in sociale relaties (De Jong-Gierveld 1987).⁷ In 2020 was 15% van de panelleden sterk eenzaam, wat een toename is ten opzichte van 2019, toen het nog zo’n 12% was. Daarnaast was ook het aandeel matig eenzamen in 2020 hoger dan in de jaren ervoor. Dat was in 2019 nog 29%, maar was in 2020 33% (zie figuur 2.4).

Deze stijging in eenzaamheid werd al eerder gevonden in een aantal (niet op kanssteekproeven gebaseerde) onderzoeken, waarin een deel van de respondenten aangaf aan het begin van de lockdown (april en mei) eenzamer te zijn geweest dan voor de coronaperiode (I&O Research/UT 2020;

⁷ Respondenten gaven aan in hoeverre de volgende zes stellingen op hen van toepassing waren, op basis van hoe zij zich op dat moment voelden: ‘Ik voel me in de steek gelaten’; ‘Ik mis mensen om me heen’; ‘Ik ervaar een leegte om me heen’; ‘Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen’; ‘Ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen’; en ‘Er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden voel’. Iemand wordt gecategoriseerd als sterk eenzaam als er op 5 of 6 stellingen geantwoord wordt met een indicatie van eenzaamheid, en als matig eenzaam als dat op 2, 3 of 4 stellingen het geval is. De eerste drie items zijn indicatoren van emotionele eenzaamheid, de overige drie van sociale eenzaamheid.

Trendbureau Drenthe 2020). De *social distancing*-maatregelen spelen hierbij waarschijnlijk een rol. Zo liet onderzoek tijdens de SARS-epidemie in Toronto zien dat twee derde van de van ziekte verdachte mensen in quarantaine isolatie en verveling ervoeren; een derde rapporteerde eenzaamheid (Reynolds et al. 2008). Het is daarom aannemelijk dat het tijdens de strengste maanden van de lockdown, toen mensen geacht werden zoveel mogelijk thuis te blijven, nóg slechter gesteld was met eenzaamheid in Nederland dan in juli. Cijfers van het RIVM beamen dat en laten zien dat het gezamenlijk aandeel matig en sterk eenzamen in april aanzienlijk hoger was dan in juli. Ook het aandeel dat zegt eenzamer te zijn dan voor corona is sinds april gedaald (RIVM 2020a, 2020b).

FIGUUR 2.4 Ervaren eenzaamheid naar jaar, 2015-2020 (in procenten, n = 30256)

Bron: CentERdata (LISS'15-'19); SCP (MEC 2020-juli)

Sociale en emotionele eenzaamheid

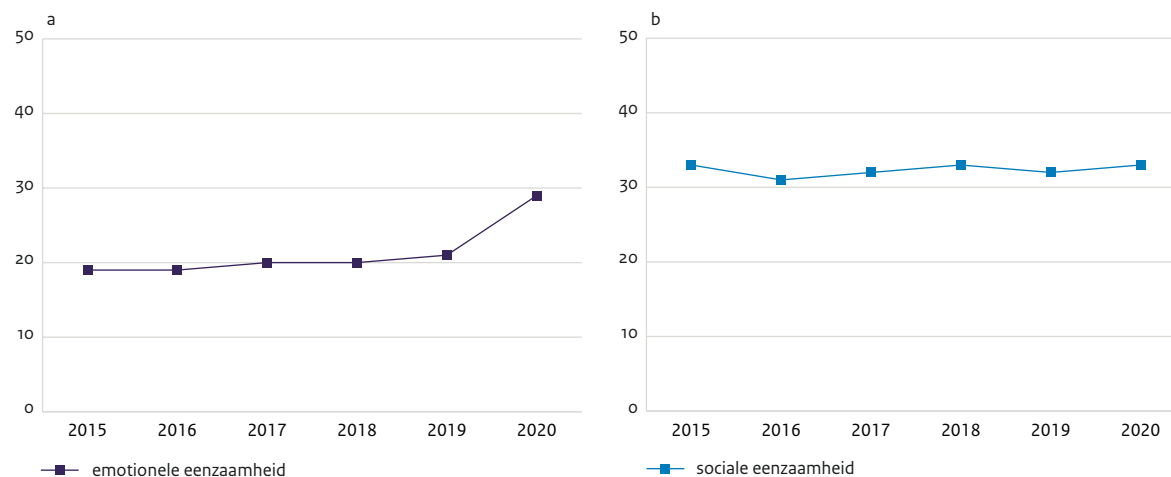
De gebruikte maat van ervaren eenzaamheid kan worden opgesplitst in twee componenten: sociale en emotionele eenzaamheid.⁷ Men is sociaal eenzaam als er een gebrek is aan sociale contacten en een betrokken sociaal netwerk. Emotionele eenzaamheid wordt gekenmerkt door het missen van een hechte of intieme band met een ander, vaak een levenspartner (Weiss 1973; Van Tilburg en De Jong-Gierveld 2007). De eerder genoemde stijging in ervaren eenzaamheid van 2019 naar 2020 is vooral te wijten aan een flinke toename in emotionele eenzaamheid. In 2019 was het aandeel emotioneel eenzamen circa 21%, in 2020 steeg dat naar bijna 29%. Het aandeel sociaal eenzamen in 2020, ongeveer 33%, is wel stabiel gebleven in vergelijking met voorgaande jaren (zie figuur 2.5).

Een mogelijke verklaring voor de discrepantie van de effecten op deze twee componenten is dat er ook tijdens de lockdown mogelijkheden waren om in contact te blijven met naasten door middel van (video)bellen of social media. Dat soort contacten voeden de behoefte aan sociale contacten en verbondenheid maar zijn wellicht minder persoonlijk en intiem dan face-to-face contact, al worden hier wisselende resultaten over gerapporteerd (Ruppel et al. 2017). Belangrijk is wel dat bij digitale contacten fysieke aanraking ontbreekt, terwijl juist dit fysieke contact een grote rol speelt in het vormen en behouden van hechte banden tussen mensen en het reduceren van stress (Gallace en Spence 2010).

Deze toename in eenzaamheid sluit nauw aan bij de ervaringen die werden gedeeld in reactie op de eerder besproken open vragen.

'Het was een stille, saaie periode. Geen bezoek, geen clubs. Ondanks de telefoontjes voelde ik me wel alleen.'
[vrouw, 71, vmbo]

FIGUUR 2.5 Ervaren (a) emotionele en (b) sociale eenzaamheid naar jaar, 2015-2020 (in procenten, n = 30256)

Bron: CentERdata (LISS'15-'19); SCP (MEC 2020-juli)

De stijging in het aandeel sterk en matig eenzamen over de periode 2019-juli 2020 was in bijna alle leeftijdsgroepen zichtbaar. Met name onder 75-plussers nam dat aandeel sterk toe in vergelijking met de andere leeftijdsgroepen. Dit verschil naar leeftijd geldt alleen voor emotionele eenzaamheid. Deze nam toe voor vrijwel alle leeftijdsgroepen tussen 2019 en 2020, maar voor 75-plussers is in een jaar tijd meer dan verdubbeld: van 16% in 2019 naar bijna 37% in 2020 (zie figuur 2.6).

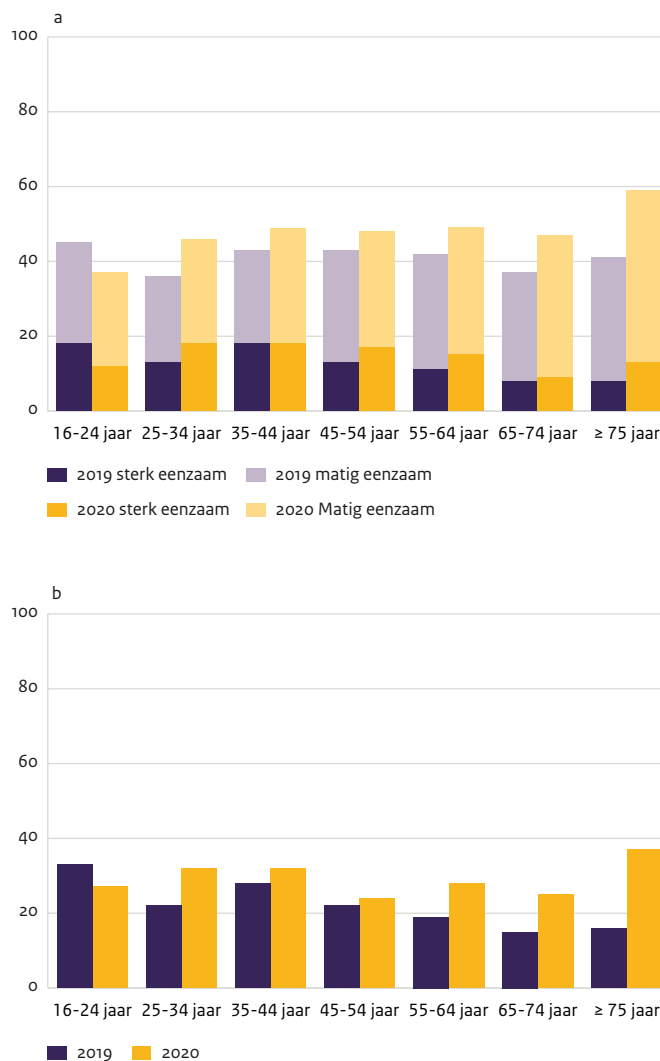
Deze bevinding komt overeen met eerder onderzoek onder zelfstandig wonende ouderen bij het LISS-panel, waaruit bleek dat, in vergelijking met gegevens van voor de coronacrisis (uit 2018), alleen emotionele eenzaamheid toenam (Stolte et al. 2020; Van Tilburg et al. 2020).

Een mogelijke verklaring hiervoor is dat er juist bij grote externe dreigingen een grotere behoefte is aan hechte emotionele netwerken (Fung en Carstensen 2006), maar dat de toegang tot emotioneel en intiem contact vooral voor de oudere groep werd beperkt door de maatregelen. Waar jongere mensen hun meest dierbaren vaak nog hebben inwonen, in de vorm van een levenspartner, kinderen, of ouders, zal dit voor 75-plussers minder vaak het geval zijn. Voor een deel van hen zal de levenspartner al zijn overleden en (klein)kinderen wonen niet bij hen. Naast het feit dat digitale middelen voor contact voor veel ouderen lastig zijn, laat onderzoek ook zien dat digitaal contact voor hen wellicht geen goede oplossing biedt tegen eenzaamheid. Online contact is namelijk behulpzamer voor mensen die al een rijk sociaal leven hebben dan voor mensen met weinig contacten (Valkenburg en Peter 2007). Dat laatste geldt echter voor veel ouderen.

Opmerkelijk is dat het beeld voor 16- tot 24-jarigen ingaat tegen dat van de overige leeftijdsgroepen. Voor deze leeftijdsgroep is er een lichte daling zichtbaar in het aandeel sterk en matig eenzamen tussen 2019 en juli 2020. Deze daling werd ook gereflecteerd in de emotionele eenzaamheid, waar het aandeel emotioneel eenzamen van ongeveer 33% in 2019 afnam naar 27% in 2020 (zie figuur 2.6). Dit komt niet overeen met ander onderzoek (niet gebaseerd op kanssteekproeven) dat uitgevoerd werd in maart en waarin juist jongvolwassenen aangaven dat ze zich door de crisis eenzamer voelden dan voor de crisis (I&O Research/UT 2020). Net als bij het psychisch welbevinden kan deze discrepantie zijn ontstaan doordat dit laatste onderzoek respondenten zelf laat reflecteren over het afgelopen half jaar ('Door deze crisis voel ik mij eenzamer dan voor de crisis') en het huidige onderzoek een directe vergelijking is tussen metingen in 2019 en 2020. Zoals hiervoor genoemd kan het zijn dat digitale middelen voor veel jongvolwassenen, die vaak een rijk sociaal leven hebben, een goede oplossing bieden ter vervanging van het face-to-face contact. Daarnaast gaven veel respondenten uit deze leeftijdsgroep ook vóór corona al aan dat ze de

meeste tijd in het onderhouden van contacten staken in communicatie via sociale media en het versturen van berichten (Schaper et al. 2019).

FIGUUR 2.6 Eenzaamheid naar leeftijdsgroepen, 2019-2020
(a) ervaren sterke en matige eenzaamheid en (b) ervaren emotionele eenzaamheid (in procenten, n = 7189)

Bron: CentERdata (LISS 2019); SCP (MEC 2020-juli)

2.5 Sociale contacten

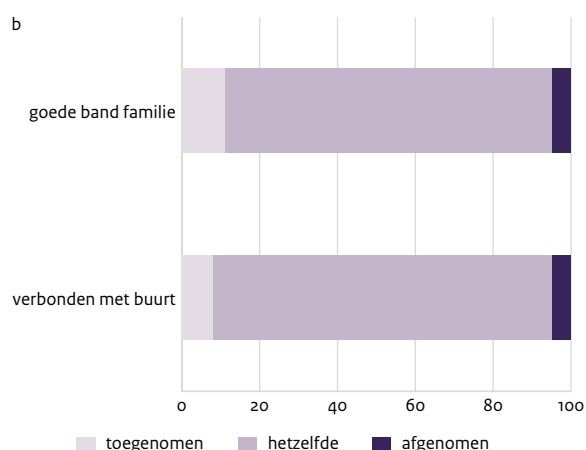
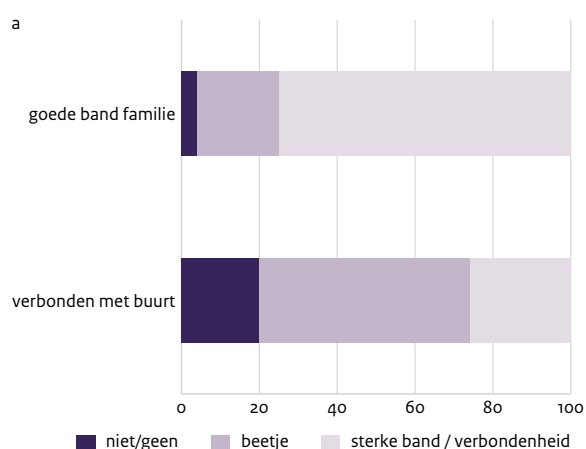
Sociaal contact is belangrijk voor mensen: het vervult de behoefte aan intimiteit, het gevoel ergens bij te horen, zorg dragen voor een ander, ontvangen van waardering, van hulp en advies en toegang tot nieuwe contacten (Weiss 1969; Walker et al. 1977). Gedurende de SARS-periode in Toronto in 2003 gaf de meerderheid van in quarantaine geplaatste mensen aan vooral moeite te hebben met het volhouden van de maatregel niet naar buiten te kunnen om vrienden

en familie te bezoeken of andere sociale activiteiten te bij te wonen (Reynolds et al. 2008). Met name tijdens de lockdownperiode in Nederland, toen mensen geadviseerd werd om zoveel mogelijk thuis te blijven en thuis te werken, hadden mensen relatief weinig contact met anderen. Wel voelde men veel saamhorigheid (Dekker et al. 2020). In hoeverre is, volgens de respondenten, de band met de familie en de band met de burens veranderd?

Familieband

Gevraagd werd of mensen een goede band met hun familie hebben. Driekwart van de respondenten gaf aan een (zeer) sterke band te hebben, ruim 20% gaf aan 'een beetje' en 5% gaf aan geen goede band te hebben (figuur 2.7a). Van de 45-64-jarigen hadden relatief weinig respondenten een goede band met hun familie; van stellen (met name met kinderen) en 75-plussers juist relatief vaak. Ook niet-werkenden hebben een minder goede band met hun familie.

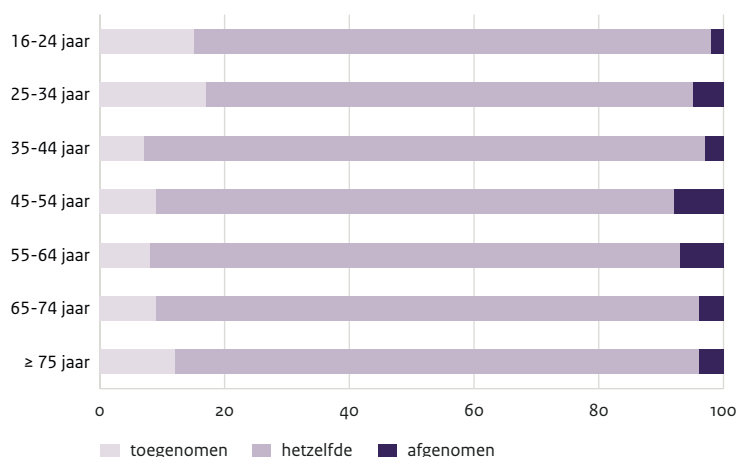
FIGUUR 2.7 Goede familieband en verbondenheid met de buurt (a) op dit moment en (b) veranderd in vergelijking tot een half jaar eerder, juli 2020 (in procenten, n = 2127 tot n = 2170)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

Toen we mensen vroegen om hun contacten te vergelijken met de periode een half jaar daarvoor (dus de periode voor corona), zeiden vijf op de zes mensen dat de familieband onveranderd was (figuur 2.7b). Dit wil niet wil zeggen dat zij in dezelfde mate en op dezelfde manier contact hadden. Hierop komen we terug. Meer mensen zagen hun goede band toenemen dan afnemen (resp. 11% en 5%). Hierbij zien we verschillen naar leeftijd: vooral jongere mensen (jonger dan 35 jaar) gaven aan dat hun band met de familie versterkt was. Dat geldt ook voor de 75-plussers (zie figuur 2.8). Bij de 45-64-jarigen gaven ongeveer evenveel mensen aan dat hun goede familieband was toegenomen als afgenomen.

FIGUUR 2.8 Veranderingen in de verbondenheid met familie naar leeftijd, juli 2020 (in procenten, n = 2160)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

Een voorbeeld van iemand die zowel positieve als negatieve effecten van corona zag.

'Ik vond het vooral erg voor mijn grootouders dat wij hen niet meer konden bezoeken. In het begin van de coronacrisis heb ik 2,5 maanden weer bij mijn gezin gewoond, en wij zijn met 5 dus dat vond ik heel fijn. Nu de coronacrisis al een tijd bezig is, vind ik het wel gek om beelden op tv te zien van massaevenementen en vraag ik me af wanneer dat weer mogelijk zal zijn. Ik mis soms wel het spontaan mensen leren kennen of het veel mensen rond me heen hebben op feestjes bijvoorbeeld.' [vrouw, 22, wo]

Verbondenheid met de buurt

Ongeveer een kwart van de mensen voelde een grote verbondenheid met de buurt, ruim de helft een beetje verbondenheid en een op de vijf voelde geen verbondenheid. Hierbij zijn er verschillen naar leeftijd en huishoudvorm. Zo hadden ouderen relatief vaak een goede band met de buurt (36% bij 65-plussers) en mensen jonger dan 45 jaar relatief weinig (16 tot 20%). Alleenstaanden voelden zich minder verbonden met de buurt dan samenwonenden.

Voor een grote groep mensen (circa zeven op de acht) gold dat hun verbondenheid met de buurt niet is veranderd in vergelijking met ongeveer een half jaar eerder. Het aandeel dat momenteel een grotere verbondenheid met de buurt had, is een fractie hoger dan het aandeel dat zich juist minder verbonden voelde (resp. 8% en 5%). Hierbij zijn geen verschillen tussen subgroepen te zien.

Vooraf minder contacten en gemis, maar ook meer rust

We legden een open vraag naar eventuele veranderingen van sociale contacten voor aan ongeveer 550 mensen. Hiervan gaven er ruim 100 aan dat corona geen invloed heeft gehad op hun contacten (of dat ze het niet wisten).

Verreweg de meeste mensen gaven aan dat ze minder contacten hadden. Soms noemden ze alleen dat, maar vaker noemden ze wie ze dan minder zagen: vooral familie, kinderen, kleinkinderen, ouders, grootouders werden veel genoemd, maar ook vrienden of collega's.

'Inderdaad minder familie en mensen zien. Geen kleinkinderen zien of in huis hebben was het ergste.' [man, 65, wo]

'Geen vrienden meer zien, geen sociale uitjes waar je normaal zo naar uit kan kijken. Eentonig leven door met z'n allen zoveel thuis te zitten.' [vrouw, 46, hbo]

'Geen sociale contacten hebben en thuiswerken: ik zag niemand behalve mijn partner. Op ten duur voel je dat het wel mogelijk is maar niet prettig.' [vrouw, 59, vmbo]

'Niet naar mijn ouders kunnen gaan en later wel naar mijn ouders, maar geen knuffel of iets dergelijks. Niet met vrienden afspreken.' [vrouw, 54, hbo]

Overigens benoemde een deel van de mensen expliciet dat ze het lastig vonden dat ze minder contacten hadden, maar er waren ook mensen die aangaven dat geen probleem te vinden.

Naast contacten met familie en vrienden, noemde men ook vrijetijdsactiviteiten die wegvallen, zoals sporten en uitgaan, maar ook kerkbezoek.

'Eigenlijk geen contact met vrienden. En geen of weinig sociale contacten met m'n vrijwilligerswerk.' [vrouw, 59, vmbo]

Behalve het niet kunnen zien werd ook niet aanraken of knuffelen gemist.

'De kinderen en kleinkinderen nog niet mogen knuffelen en zoen geven. Ook kennismaken met anderen zonder hand vind ik naar.' [vrouw, 66, vmbo]

'Niet meer zomaar gedachteloos kunnen knuffelen, aanraken, troosten.' [vrouw, 42, havo/vwo]

Niet alleen de frequentie van het contact veranderde, maar ook de aard: meer bellen en digitale contacten.

'2 maanden geen ouders gezien alleen online, daarna buiten op afstand.' [vrouw, 50, mbo]

'Beeld bellen (heel veel).' [vrouw, 74, basisonderwijs]

'Dat we nu vaker online borrelen en/of spelletjes doen.' [man, 37, hbo]

Een enkeling benoemde ook de eenzaamheid.

'Hierdoor veel alleen gezeten.' [vrouw, 36, hbo]

'Ik voelde mij ondanks de contacten via social media toch erg alleen.' [vrouw, 40, hbo]

'Saai en ook een eenzame tijd vooral om dat ik achteraf woon.' [vrouw, 68, vmbo]

'Doordat ik geen werk meer had, ontmoette ik weinig mensen en als single ben ik eenzamer dan voorheen en mis ik een partner ook meer dan ooit.' [man, 62, hbo]

Ook noemden mensen dat ze veel meer moeten nadenken en de spontaniteit missen

'Even spontaan ergens naar toe gaan mis ik.' [man, 62, mbo]

Een aantal mensen noemde juist positieve gevolgen van corona voor hun sociale contacten. Ze noemden dan vooral dat ze meer rust hadden en een lege agenda, maar ook dat ze beter beseften welke contacten belangrijk zijn. Soms hadden mensen juist meer contact, bijvoorbeeld omdat volwassen kinderen tijdelijk weer bij hun ouders gingen wonen of doordat vrienden weer meer tijd hadden omdat werk wegviel.

'Minder sociale contacten waardoor je dit beter gaat waarderen.' [vrouw, 46, wo]

'Veel minder afspraken, veel minder geleefd. Nog steeds afgesproken met vrienden maar dan online. Voelde wel rustiger dan voorheen.' [vrouw, 46, hbo]

'Voor een tijd bij mijn ouders gewoond. Waardoor ik mijn familie vaker zag, maar vrienden minder.' [vrouw, 23, havo/vwo]

'Weer beter weten wie je echte vrienden zijn.' [vrouw, 38, hbo]

Kortom, de meeste mensen hebben een goede band met de familie en dat is nauwelijks veranderd. Wat jongere mensen vinden vaker dan anderen dat hun band is verbeterd. Ook de band met de buurt is niet veranderd in de afgelopen periode; vooral ouderen ervaren een goede verbondenheid met de buurt.

In antwoorden op een open vraag naar veranderingen in sociale contacten geven mensen vooral aan dat ze minder contacten hebben en vrijetijdsactiviteiten doen, maar ook wel dat zij meer rust ervaren. Daarnaast beschrijven ze dat zij minder fysiek contact en aanrakingen hebben en meer (beeld)bellen en digitale contacten hebben.

3 Mensen met een kwetsbare gezondheid en hun mantelzorgers

Waar we in het vorige hoofdstuk keken naar veranderingen in het welbevinden bij mensen met verschillende demografische kenmerken, zoomen we hier in op een aantal mogelijk kwetsbare groepen. Het is immers goed denkbaar dat corona vooral van invloed is op het welbevinden van mensen die direct geraakt worden door het virus of door de maatregelen die zijn genomen om verspreiding van het virus te voorkomen. We kijken eerst naar de effecten voor mensen die ervaring hebben met corona (doordat zij zelf de ziekte hebben gehad of iemand in de nabije omgeving hebben die het virus heeft gehad en daar ernstige nadelige gevolgen van heeft ondervonden). Vervolgens kijken we naar mantelzorgers die een groot deel van de zorg voor mensen met gezondheidsproblemen op zich nemen en daardoor mogelijk kwetsbaar zijn (De Boer et al. 2020). In hoofdstuk 4 kijken we naar degenen die economisch kwetsbaar zijn (bijv. doordat ze een flexibel contract hebben of al dan niet met een dreigend verlies van werk of inkomen te maken hebben).

3.1 Mensen voor wie corona dichtbij komt

Landelijk hebben (stand van zaken 25 augustus) ruim 67.000 Nederlanders corona gehad, zijn ruim 12.000 mensen in een ziekenhuis opgenomen vanwege corona en zijn ruim 6200 mensen overleden aan corona (RIVM 2020c). Het gaat hier om mensen met een gediagnosticeerde (door een test bevestigde) coronabesmetting. Daarnaast zullen er mensen

zijn die wel verschijnselen hebben gehad of zijn overleden aan corona maar waarbij dat niet is vastgesteld omdat ze niet getest zijn, en mensen die besmet waren maar geen klachten hadden.⁸ Uitgebreide testmogelijkheden zijn sinds 1 juni beschikbaar voor iedereen met milde klachten, maar waren voor die tijd voorbehouden aan medewerkers in de zorg en risicogroepen (Rijksoverheid 2020).⁹

Corona gehad (eigen inschatting)

Ook bij de respondenten van het LISS-panel zien we dat het aandeel van mensen die zelf denken dat ze besmet zijn, beduidend hoger is dan het aandeel mensen waarvan met een test is vastgesteld dat ze corona hebben.¹⁰ Als we degenen die (denken dat zij) corona hebben gehad vergelijken met degenen die dat niet hebben gehad, zien we geen significante verschillen in welbevinden (noch in tevredenheid met het leven, noch in ervaren gezondheid,

⁸ Zo worden niet alle overledenen getest op corona (zie bv. Husby et al. 2020).

⁹ Aanvankelijk ging het alleen om zorgmedewerkers met patiënt-contact en risicogroepen van patiënten binnen het ziekenhuis, maar vanaf begin april konden ook zorgverleners en specifieke groepen buiten het ziekenhuis worden getest als ze klachten hadden (huisartsen, verpleeghuizen, gehandicaptenzorg, thuiszorg, jeugdzorg en ggz) www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/04/07/kamerbrief-over-stand-van-zaken-covid-19.

¹⁰ Ongeveer 6% van de LISS-respondenten zegt dat ze denken dat ze mogelijk corona hebben gehad en minder dan 1% dat dit is bevestigd met een test. Volgens cijfers van het RIVM waren er eind augustus 67.000 mensen met de diagnose corona, ofwel 0,4% van de bevolking, als we baby's vanaf 0 jaar ook meetellen.

noch in eenzaamheid). Een mogelijke verklaring is dat een groot deel geen ernstige klachten (en geen lang hersteltraject) heeft gehad. Een andere verklaring is dat een deel van de (vermeende) besmettingen van de respondenten alweer enige tijd geleden plaatsvond en dat dit daarom nu geen gevolgen meer heeft voor de ervaren gezondheid of het psychisch welbevinden.

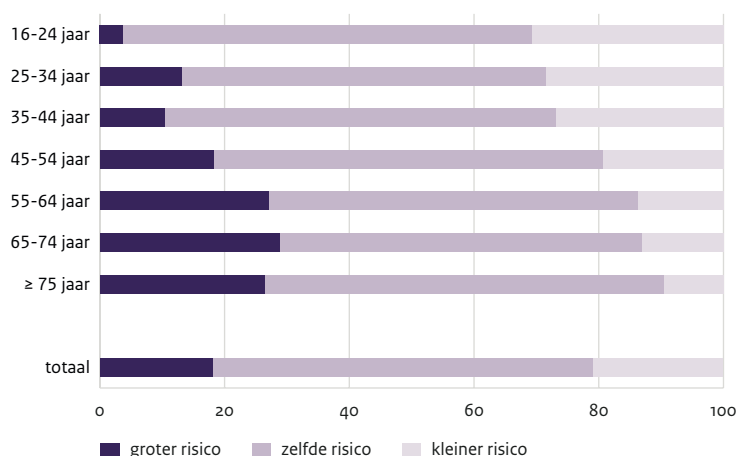
Risico op complicaties vergeleken met leeftijdsgenoten

De ernst van de gevolgen van corona hangt sterk samen met de leeftijd (of de slechtere gezondheid van ouderen): van alle gemelde coronapatiënten is de helft 53 jaar of ouder. De helft van de opgenomen patiënten was de helft 68 jaar of ouder, van de overleden patiënten was de helft 83 jaar of ouder (RIVM 2020). Mannen hebben bovendien een grotere kans op een ernstiger verloop (een ziekenhuisopname of overlijden) dan vrouwen.

Toen we mensen vroegen zelf in te schatten of zij bij een eventuele besmetting met het coronavirus een groter risico lopen ernstig ziek te worden dan leeftijdsgenoten, gaf ruim de helft aan dat zij een zelfde risico lopen, 18% dat ze een groter risico lopen en 21% dat ze een kleiner risico lopen (figuur 3.1). 55-plussers gaven vaker aan dat zij, in vergelijking tot leeftijdsgenoten, een groter risico lopen dan jongere mensen. Dit hangt mogelijk samen met het feit dat ouderen relatief vaak langdurige aandoeningen hebben en daarom hun kansen hoog inschatten.¹¹ Vrouwen en laagopgeleiden schatten hun risico ook hoger in, maar dat verschil valt weg als we rekening houden met leeftijd.

Mensen die zelf inschatten dat zij bij een eventuele besmetting met het coronavirus een groter risico lopen ernstig ziek te worden dan leeftijdsgenoten, bijvoorbeeld vanwege een lichamelijke aandoening, gaven hun leven gemiddeld een 6,9 en degenen die hun risico gemiddeld of lager inschatten ongeveer een 7,5 (deze beide groepen verschillen onderling niet significant), zie figuur 3.2a.¹² Uit eerder onderzoek is bekend dat mensen met bijvoorbeeld een langdurige aandoening of een longaandoening hun kwaliteit van leven lager beoordelen dan mensen zonder zo'n aandoening (Waverijn et al. 2017; Wennekers et al. 2019). Ook vergroot een lichamelijke aandoening het risico op een psychische aandoening (Gezondheidsraad 2020).

FIGUUR 3.1 Zelf ingeschat risico om ernstig ziek te worden in vergelijking tot leeftijdsgenoten, als besmet met corona naar leeftijd, 2020 (in procenten, n = 2207)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

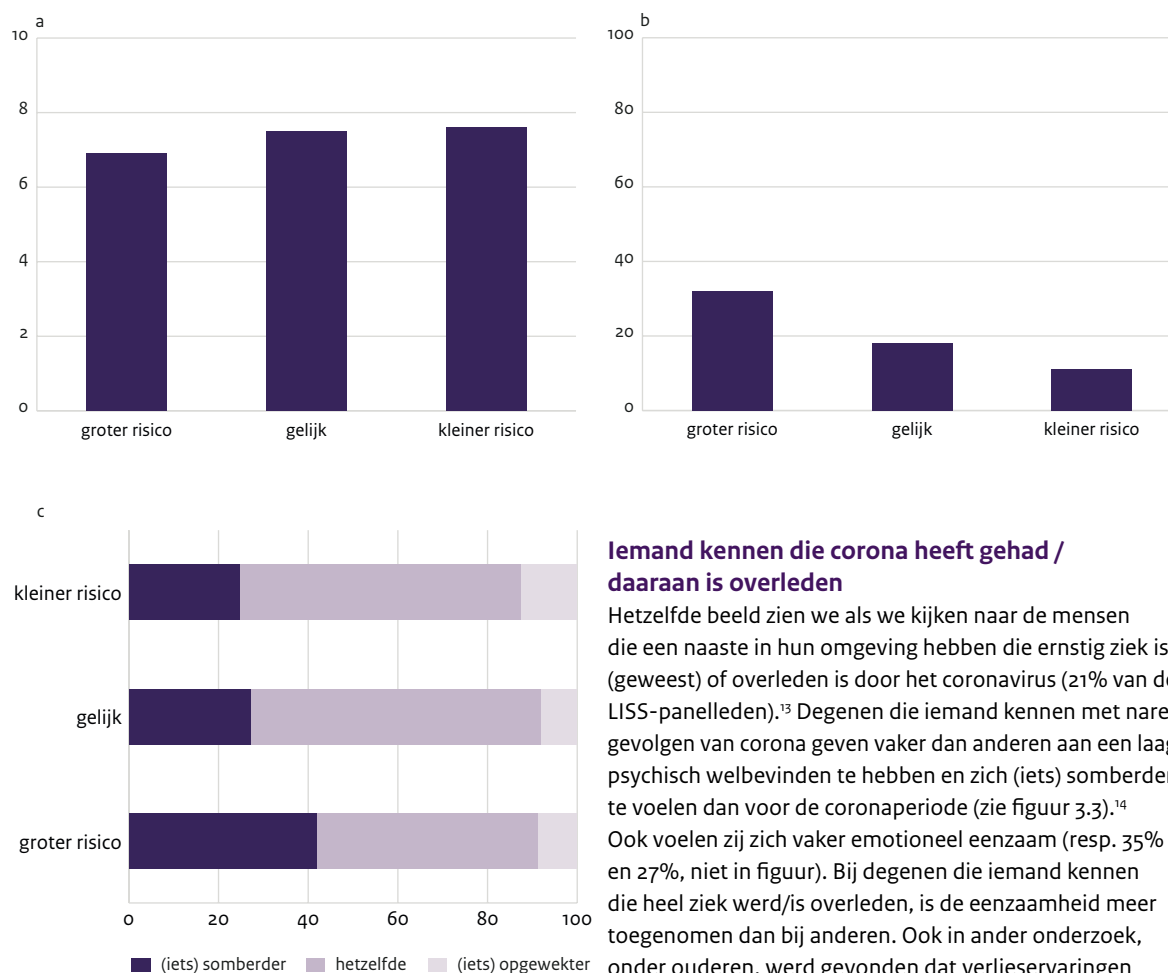
Kijken we naar de relatie tussen het (ingeschatte) risico op complicaties en psychisch welbevinden, dan zien we dat degenen die zelf inschatten dat zij een groter risico lopen dan leeftijdsgenoten vaker een laag psychisch welbevinden hebben (gemeten met de MHI-5, zie hoofdstuk 2) dan degenen die hun risico als neutraal inschatten: bij degenen met een groter risico dan leeftijdsgenoten heeft 32% een laag psychisch welbevinden en bij degenen met een klein risico 11% (figuur 3.2b). Kijken we echter naar ontwikkelingen binnen personen, dan zien we geen verschillende ontwikkelingen in de MHI-5-score tussen mensen die hun risico wel en niet hoog inschatten. Met andere woorden: het lijkt erop dat bij de mensen die hun risico hoog inschatten, het niet corona was dat het welbevinden heeft aangetast. Mogelijk worden zowel de inschatting van kwetsbaarheid als het welbevinden bepaald door de gezondheid.

Mensen die zelf denken een relatief hoog risico te lopen op ernstige gevolgen van een besmetting gaven wel vaker dan degenen die een kleiner risico lopen aan dat ze in vergelijking met de periode voor corona (iets) somberder zijn geworden (resp. 42% en 25%, zie figuur 3.2c).

¹¹ De groep waarmee zij zich vergelijken heeft ook vaak langdurige aandoeningen, maar dat zien mensen wellicht over het hoofd. Als mensen zich hadden moeten vergelijken met alle Nederlanders, waren de verschillen veel groter geweest.

¹² Deze verschillen blijven ook bestaan als wordt gecontroleerd voor leeftijd, geslacht en opleiding.

FIGUUR 3.2 Welbevinden naar inschatting risico gevolgen van corona (a) tevredenheid met het leven, (b) laag psychisch welbevinden en (c) somberder of opgewekter dan voor corona (in gemiddelde rapportcijfers en procenten, n = 2154 tot n = 2207)

Iemand kennen die corona heeft gehad / daaraan is overleden

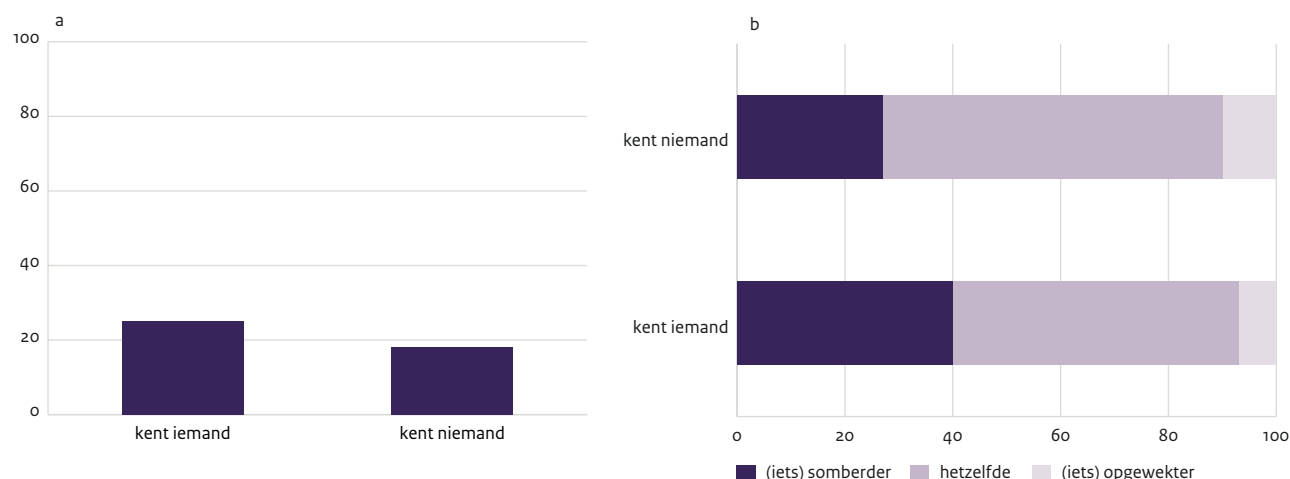
Hetzelfde beeld zien we als we kijken naar de mensen die een naaste in hun omgeving hebben die ernstig ziek is (geweest) of overleden is door het coronavirus (21% van de LISS-panellleden).¹³ Degenen die iemand kennen met nare gevolgen van corona geven vaker dan anderen aan een laag psychisch welbevinden te hebben en zich (iets) somberder te voelen dan voor de coronaperiode (zie figuur 3.3).¹⁴ Ook voelen zij zich vaker emotioneel eenzaam (resp. 35% en 27%, niet in figuur). Bij degenen die iemand kennen die heel ziek werd/is overleden, is de eenzaamheid meer toegenomen dan bij anderen. Ook in ander onderzoek, onder ouderen, werd gevonden dat verlieservaringen (waaronder ook verlies van werk of contacten wordt gerekend) samenhangen met (meer) eenzaamheid (Van Tilburg et al. 2020).

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

¹³ Van wie 12% een familie of vriend/vriendin en 9% iemand anders.

¹⁴ Overigens is het ook mogelijk dat degenen die een laag welbevinden hebben, vaker iemand 'een naaste uit de omgeving' noemen.

FIGUUR 3.3 Laag psychisch welbevinden (a) en somberder of opgewekter dan voor corona (b) naar naaste kennen die ernstig ziek is geweest of is overleden door corona (in procenten; n = 2189 en n = 2154)

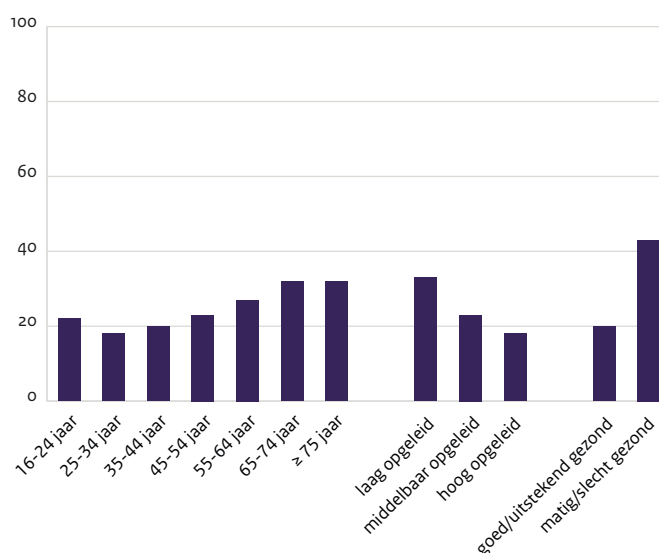
Bron: SCP (MEC 2020-juli)

Zorgen maken om

We vroegen mensen ook of zij zich zorgen maakten om hun gezondheid, of die van een dierbare. Bijna een kwart (24%) maakte zich zorgen. Het zal niet verwonderlijk zijn dat vooral degenen die al een matige of slechte ervaren gezondheid hebben, zich relatief meer zorgen maken om hun gezondheid (zie figuur 3.4). Dat geldt ook voor degenen die meer risico lopen om ernstig ziek te worden dan leeftijdsgenoten als ze corona krijgen (niet in figuur). Deze kenmerken hangen onderling samen. Laagopgeleiden maken zich meer zorgen om hun gezondheid dan hoogopgeleiden, ook als rekening wordt gehouden met leeftijd of ervaren gezondheid. Mensen maken zich overigens meer zorgen om de gezondheid van hun familie dan om hun eigen gezondheid (Meijer et al. 2020).

Kortom, bijna een op de vijf mensen denkt zelf meer risico te lopen om ernstig ziek te worden dan leeftijdsgenoten en een op de vijf mensen kent iemand die heel ziek is geworden door corona of daaraan is overleden. Deze groepen zijn vaker somberder in vergelijking met voor corona dan andere groepen. Degenen met een verlieservaring voelen zich bovendien vaker emotioneel eenzaam dan voorheen dan degenen zonder zo'n ervaring.

FIGUUR 3.4 Zorgen maken over gevolgen van corona voor de eigen gezondheid (of van een dierbare), naar leeftijd, opleidingsniveau en ervaren gezondheid, juli 2020 (in procenten; n = 2140)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

3.2 Mantelzorgers

Aandeel mantelzorgers stabiel

Bijna een op de zes LISS-respondenten verleent mantelzorg.¹⁵ Dit was in juli 2020 niet anders dan in andere jaren. Iets meer dan de helft van de huidige mantelzorgers gaf aan dat er sinds corona niets veranderd was in hun situatie. Voor bijna de helft veranderde er wel wat: sommige mantelzorgers gaven méér hulp (26%), anderen juist minder (13%). Een kleine groep gaf aan dat zij met andere dingen hielpen (ze deden vaker boodschappen) of dat ze op een andere manier helpen (meer telefonisch contact). Er zijn geen gegevens beschikbaar over (de omstandigheden van) degene die zij hielpen en of dit bijvoorbeeld een huisgenoot, een vriend of familie in een zorginstelling betrof. Het geven van mantelzorg hangt niet significant samen met tevredenheid met het leven of het psychisch welbevinden.¹⁶ Ook hadden mensen in juli 2020 niet vaker een beter of slechter welbevinden dan in andere jaren.¹⁷ Wel was de groep die meer mantelzorg gaf dan voorheen minder vaak somberder dan een half jaar geleden (voor corona) dan andere mantelzorgers (resp. 22% en 40%) en minder vaak emotioneel eenzaam dan andere mantelzorgers (resp. 24% en 36%). Een mogelijke verklaring is dat het geven van mantelzorg mensen veel voldoening kan geven, zo blijkt uit eerder onderzoek naar de motieven van mensen om mantelzorg te geven (De Boer et al. 2012; De Klerk et al. 2017). Het omgekeerde is ook mogelijk: dat mensen die zich goed voelen meer geneigd zijn om mantelzorg te geven. We hebben geen statistische samenhang gevonden tussen minder intensief mantelzorg geven en welbevinden.

Gevolgen voor specifieke groepen mantelzorgers

Dit onderzoek geeft een algemeen beeld van mantelzorgers, maar uit eerder onderzoek is bekend dat de groep mantelzorgers heel divers is: zo verschillen zij bijvoorbeeld in de intensiteit waarmee zij hulp geven en hun ervaren belasting (De Klerk et al. 2015; De Klerk et al. 2017). Zo is het goed denkbaar dat een mantelzorger van een huisgenoot juist meer mantelzorg ging geven (zeker tijdens de lockdown, toen de dagbesteding veelal wegviel en de professionele zorg deels wegviel uit angst voor besmettingen), terwijl mensen die hulp gaven aan iemand in een instelling juist minder of geen hulp konden bieden. Dit soort verschillen zullen gevolgen hebben voor de ervaren belasting van de

mantelzorgers (Alzheimer Nederland 2020; De Boer et al. 2020). Uit een kwalitatief onderzoek onder 19 mantelzorgers van kwetsbare ouderen blijkt dat zij de coronamaatregelen als moeilijk hebben ervaren (Dekker et al. 2020). Zo voelden mantelzorgers van thuiswonende ouderen zich zwaarder belast doordat zij meer zorg zelf moesten uitvoeren. Mantelzorgers met een dementerende thuiswonende partner hadden minder rust door het wegvallen van dagbesteding en een gemis aan professionele zorg. Mantelzorgers van ouderen in een verpleeghuis ervoeren tijdens het bezoekverbod machteloosheid. Dat invalkrachten wel contact mochten hebben met hun naaste leidde tot onbegrip. De gedachte dat iedereen in hetzelfde schuitje zat, hielp mantelzorgers (Dekker et al. 2020). Nu veel maatregelen zijn opgeheven, ervaren zij ongelijkheid: voor hen zijn er nog steeds zorgen dat degene die zij verzorgen besmet zal raken.

Uit onderzoek van het Nivel blijkt dat de ervaren kwaliteit van leven van naasten van mensen met een verstandelijke beperking niet is veranderd sinds de coronacrisis. Wel is er (net als voor corona) een aanzienlijke groep naasten die het zorgen voor hun familielid zwaar vindt, zich moeilijk kan ontspannen en last heeft van negatieve gevoelens (Van Schelven et al. 2020).

Kortom, het aandeel mantelzorgers is sinds corona niet veranderd. Er is geen goed zicht op de ervaringen van mantelzorgers tijdens de lockdown, met uitzondering van raadplegingen van een panel van mantelzorgers (Mantelzorg.nl 2020). In juli zei een deel van de mantelzorgers meer hulp te geven. Dat hangt samen met een positiever welbevinden, waarbij niet helder is of meer helpen leidt tot een beter welbevinden (bijvoorbeeld omdat het veel voldoening geeft om een ander te helpen) of dat mensen met een hoger welbevinden meer zijn gaan helpen. Ook voor mantelzorgers geldt dat zij zich zorgen zullen maken om de gezondheid van hun naasten. Dit kan ertoe leiden dat zij, ook nu er weinig maatregelen zijn, voorzichtig blijven in hun sociale contacten en bezigheden en bijvoorbeeld het openbaar vervoer of hun werk zullen mijden uit angst om besmet te raken en degene voor wie zij zorgen te besmetten (De Boer et al. 2020). Dit kan leiden tot een tweedeling en mogelijk onbegrip tussen mensen die zich wel en mensen die zich geen zorgen maken om een besmetting.

¹⁵ De vragenlijst is verspreid via een panel van leder(in), lidorganisaties van leder(in) via webberichten en social media. Het gaat hierbij dus om een niet-kanssteekproef.

¹⁶ Met geen van de in deze publicatie onderzochte maten, ook niet als gecorrigeerd wordt voor leeftijd, geslacht en opleiding.

¹⁷ Hiertoe is een vergelijking gemaakt met het welbevinden van mantelzorgers en niet-mantelzorgers in de jaren 2015-2019, vergelijk de analyses in hoofdstuk 2.

4 Welbevinden bij mensen in enkele kwetsbare economische posities

De economische gevolgen van de coronacrisis zijn groot. Vooral zelfstandigen (zzp'ers en ondernemers) in horeca, cultuur en toerisme werden getroffen (Olsthoorn et al. 2020). Er gingen veel banen verloren, en veel flexibele en tijdelijke werkrachten raakten hun werk kwijt (CBS 2020a). Ondanks het pakket met ondersteuningsregelingen voor ondernemers in bepaalde sectoren dat de overheid uitrolde, zullen sommige mensen hun financiële situatie hebben zien verslechteren, door bijvoorbeeld verlies van opdrachten of doordat zij werden ontslagen (CBS 2020a, 2020b). Zo liep de werkloosheid door de coronacrisis op van 3,3% in het eerste kwartaal van 2020 naar 3,8% in het tweede kwartaal en naar 4,5% in juli (CBS 2020a, 2020c). Naar verwachting zal de werkloosheid in 2021 uitkomen op 6,5%, tenzij er een tweede golf komt van het coronavirus met opnieuw grootschalige contactbeperkingen. Dan groeit de werkloosheid nog meer (CPB 2020a).

Het welbevinden kan sterk samenhangen met de economische gevolgen van de coronapandemie. In dit hoofdstuk gaan we daarom na hoe het met het welbevinden van mensen in verschillende kwetsbare economische uitgangsposities is gesteld sinds corona. Het gaat dan om mensen die door de coronacrisis een grote kans hebben op verlies van werk en inkomen. Eerst zoomen we in op groepen (jonger dan 65 jaar) met verschillende bezigheden: mensen die een opleiding volgen, werkenden, en niet-werkenden. Vervolgens lichten we werkenden met verschillende typen arbeidscontracten eruit: mensen met vaste contracten,

mensen met tijdelijke of flexibele contracten en mensen die als zelfstandige werkzaam zijn (zowel met als zonder personeel, inclusief ondernemers). Daarna gaan we in op de kans op baanverlies zoals werkenden die zelf inschatten, wie die mogelijke baanverliezers zijn, hoe de kans op gepercipieerd baanverlies is veranderd, en hoe dit samenhangt met welbevinden. Tot slot besteden we aandacht aan veranderingen in het inkomen (veranderingen sinds corona en verwachte veranderingen in de komende 12 maanden) van mensen (zowel werkenden als niet-werkenden).

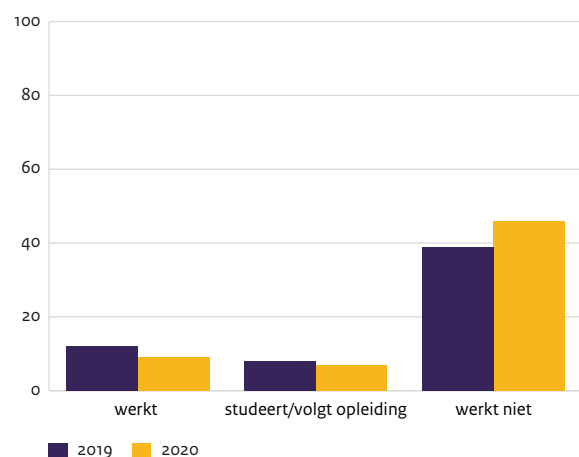
4.1 Opleiding volgen, werken of niet werken

Wat de primaire dagelijkse bezigheid van een individu is, heeft invloed op het welbevinden. Zo ervaren niet-werkenden doorgaans minder welbevinden dan werkenden of mensen die een opleiding volgen. De vraag is of die verhoudingen tijdens corona zijn veranderd.

De grootste groep 16- tot 65-jarigen in ons onderzoek, 68%, doet betaald werk, 12% volgt een opleiding en 20% werkt niet (waaronder 8% arbeidsongeschikten). Het welbevinden van deze groepen is in het afgelopen jaar verschillend veranderd, namelijk in ervaren gezondheid, verandering in stemming sinds corona en eenzaamheid. Hoewel de ervaren gezondheid van werkenden en mensen die een opleiding volgen stabiel bleef, is het aandeel niet-werkenden (jonger dan AOW-leeftijd) met een slechte

ervaren gezondheid het afgelopen jaar groter dan in 2019 (46% tegen 39% in 2019, zie figuur 4.1).¹⁸ Een mogelijke verklaring daarvoor is dat niet-werkenden relatief vaak gezondheidsproblemen hebben (en daarom relatief minder goed scoren op ervaren gezondheid) en zich daar in deze coronatijd extra van bewust waren.

FIGUUR 4.1 Slechte of matige ervaren gezondheid naar belangrijkste bezigheid, 2019-2020, < 65 jaar (in procenten, n = 4945)

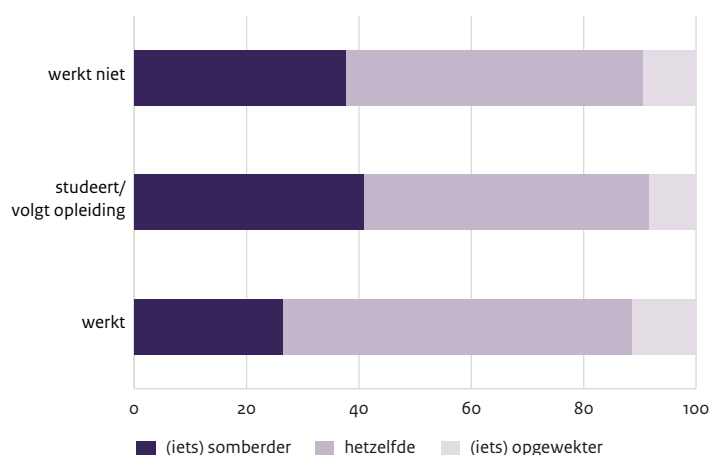

Bron: CentERdata (LISS'15-'19); SCP (MEC 2020-juli)

Veranderingen in het psychisch welbevinden sinds corona, gemeten met MHI-5, zien we niet bij mensen die wel of niet werken of een opleiding volgen, maar het aandeel dat aangeeft zich (iets) somberder te voelen dan een half jaar geleden is een stuk hoger onder mensen die studeren of een opleiding volgen en niet-werkenden (waar o.a. werkzoekenden, arbeidsongeschikten en mensen die als belangrijkste bezigheid vrijwilligerswerk doen onder vallen) dan onder werkenden. Voor de niet-werkenden geldt dat 38% aangeeft (iets) somberder te zijn dan voor corona, bij mensen die studeren of een opleiding volgen is dat 41% (zie figuur 4.2).

Samenvattend: het welbevinden van mensen die werken lijkt het minst vaak door corona te zijn aangedaan. Mensen die studeren of een opleiding volgen, voelen zich vaker somberder geworden dan werkenden. Niet-werkenden ervaren vaker een matige of slechte algehele gezondheid dan anderen en dit aandeel is in 2020 groter dan in 2019.

FIGUUR 4.2 Somberder of opgewekter dan voor corona naar belangrijkste bezigheid, juli 2020 (in procenten, n = 1379)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

4.2 Zelfstandigen en flexwerkers

De flexibilisering van de arbeidsmarkt is de laatste decennia toegenomen: meer mensen werken op oproepbasis of hebben tijdelijke contracten, en ook het aantal mensen dat zelfstandige is, is hoger dan 10 of 20 jaar geleden (Muffels 2013; Euwals et al. 2016; Josten 2020). Vergeleken met mensen die een vast arbeidscontract hebben, voelen mensen in deze 'flexibele schil' veel sneller de gevolgen van veranderingen in de economie (zie bv. Bierings et al. 2015; Vrooman et al. 2018; Menger en Nieuweboer 2019; Muns et al. 2020). Als het plotseling slechter gaat, raken velen van hen snel hun werk of opdrachten kwijt en zien ze hun inkomen dalen (Olsthoorn et al. 2020).

Baan- en inkomensverlies verminderen het welbevinden van mensen, zo blijkt telkens uit onderzoek (Clark 2003; Carroll 2007; Clark et al. 2008; Olesen et al. 2013), ook in Nederland (Merens en Josten 2016). Heeft de dreiging van een – snel – oplopende werkloosheid in combinatie met de dreiging van het coronavirus zelf het welbevinden van werkenden in Nederland verminderd, en deed het dat sterker onder zelfstandigen en flexwerkers, die het grootste risico lopen op baan- en werkverlies? Door na te gaan hoe het welbevinden van werkenden zich ontwikkelde en door vaste werknemers, flex- of tijdelijke krachten en zelfstandigen op dit punt onderling te vergelijken, proberen we hier zicht op te krijgen.

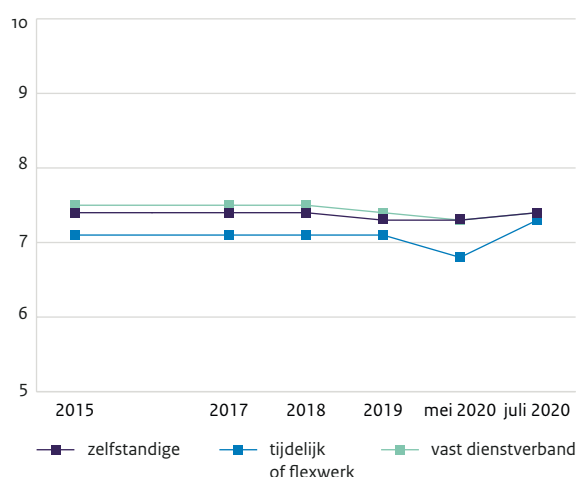
Welbevinden naar type dienstverband

Mensen met verschillende typen arbeidscontracten verschillen niet van elkaar als het gaat om veranderingen in aspecten van welbevinden, zoals hun ervaren gezondheid, psychisch welbevinden en eenzaamheid, maar wel als het gaat om hun tevredenheid met het leven. Mensen met

¹⁸ De referentiecategorie is de groep werkenden; bij deze analyses is gecontroleerd voor leeftijd.

flexibele of tijdelijke contracten waren in mei 2020 beduidend minder tevreden met hun leven dan in 2019, terwijl de tevredenheid met het leven voor zelfstandigen en mensen met vast werk stabiel bleef in die tijd. De tevredenheid met het leven van mensen met flexibele of tijdelijke contracten veerde echter weer terug in juli en kwam op een vergelijkbaar niveau als dat van de andere twee groepen.¹⁹ In mei 2020 was er nog sprake van een 'intelligente lockdown' en waren bedrijven in verschillende sectoren gesloten. Voor flexibele en tijdelijke krachten had dit waarschijnlijk vaker het effect dat zij zonder werk en bijbehorende inkomsten kwamen te zitten, dan voor vaste werknemers. Dat zelfstandigen niet dezelfde duikvlucht in levenstevredenheid maakten als de tijdelijke en flexkrachten, is wellicht te danken aan de uitgebreide steunpakketten waar deze groep aanspraak op kon maken (Olsthoorn et al. 2020).²⁰

FIGUUR 4.3 Tevredenheid met het leven naar type dienstverband (in procenten, n = 974)

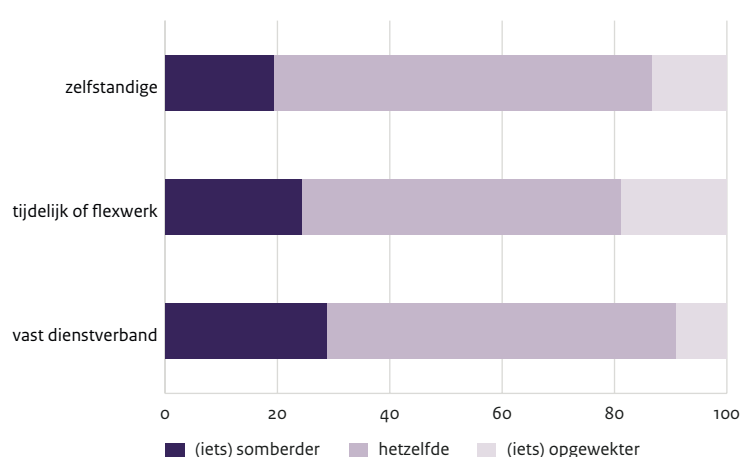

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

In juli 2020 gaf een groter aandeel mensen in vast dienstverband aan (iets) somberder te zijn geworden dan voor corona (29% tegen 19% van de zelfstandigen en 24% van de tijdelijke en flexkrachten).^{21, 22} Dat mensen met vaste contracten relatief vaker (iets) somberder werden dan zelfstandigen en tijdelijke of flexibele krachten, lijkt contra-

intuïtief. Wellicht speelt mee dat sommige zelfstandigen in juni hun zaak konden heropenen, zoals kappers en horeca-ondernemers (en de vraag hierover in juli werd gesteld).²³ Anderzijds zou het kunnen zijn dat mensen met vaste arbeidscontracten vaker te maken hebben met veranderingen van routines in de werksituatie en gemis aan collega's doordat zij nu vaker moeten thuiswerken dan voor corona (Van Echtelt et al. 2020). Zoals verwacht zijn vooral mensen met een vast dienstverband sinds corona meer gaan thuiswerken: 46%, tegen 37% van de tijdelijke/flexwerkers en 38% bij van de zelfstandigen. Een nadere analyse laat inderdaad zien dat mensen met een vast dienstverband die meer gingen thuiswerken zich relatief vaker (iets) somberder gingen voelen: 34% (tegen 26% onder vaste krachten die niet vaker gingen thuiswerken), terwijl dat bij zelfstandigen en flexkrachten niet het geval was.²⁴

FIGUUR 4.4 Somberder of opgewekter dan voor corona naar type dienstverband (in procenten, n = 1060)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

Al met al was er in juli 2020, zo vlak na 'de eerste golf', nog weinig te zien van de negatieve gevolgen van een economische teruggang voor het welbevinden van mensen naar het type arbeidscontract. Mensen met tijdelijke en flexibele contracten waren in mei beduidend minder tevreden met hun leven, maar veerden weer op in juli. Met name mensen met een vast dienstverband waren vaker somberder dan vóór corona.

19 Interactieterm jaar 2019-juli2020*arbeidscontract getoetst in longitudinale regressiemodellen (gewogen) was statistisch significant, $p < 0,01$.

20 Steunpakketten die beschikbaar waren onder meer: NOW (tegemoetkoming loonkosten), Tozo (inkomensondersteuning zelfstandigen) en TVL (tegemoetkoming vaste lasten), zie www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-financiële-regelingen.

21 Getoetst in gewogen logistische-regressiemodel, gecontroleerd voor leeftijd, opleiding en geslacht.

22 Het psychisch welbevinden op basis van de MHI-5 verschildte echter niet tussen mensen met verschillende arbeidscontracten, ook niet over verschillende jaren.

23 In hoofdstuk 2 zijn we ingegaan op het verschil tussen de gegevens van de MHI-5 (om psychisch welbevinden te meten) en de vraag in dit onderzoek of mensen zich (iets) somberder of (iets) opgewekter voelden in vergelijking met de periode voor corona.

24 De interactieterm arbeidscontract x verandering thuiswerken was statistisch significant, $p < 0,001$.

4.3 Verminderde werkzekerheid

In de zomer van 2020 schatten alle drie de groepen werkenden – vaste werknemers, tijdelijke werknemers en zelfstandigen – hun kansen op verlies van baan of werk groter in dan in 2018 en 2019, dus de jaren vlak vóór corona (zie figuur 4.5). Onder vaste werknemers was de toename in onzekerheid echter beperkt, onder tijdelijke arbeidskrachten was die groter, maar beide groepen waren nog niet zo pessimistisch als in 2015, toen de werkloosheid hoger lag dan in 2020.²⁵ Mogelijk is dat een van de oorzaken waarom het psychisch welbevinden van vaste en tijdelijke werknemers niet is verminderd sinds corona (hoewel vaste werknemers wel vaker aangaven dat zij sinds corona (iets) somberder zijn geworden), ondanks het feit dat dreigend baanverlies het welbevinden van mensen vermindert. Daarnaast is daadwerkelijk baanverlies een grotere risicofactor voor verminderd welbevinden (Marangos et al. 2020). Bij zelfstandigen is de toename in werkonzekerheid groter dan bij andere werkenden; over de hele periode 2015-2020 bezien, valt op dat hun ingeschatte risico op werkverlies sterker reageert op de situatie in de economie dan dat van andere werknemers en dat is ook nu het geval (zie figuur 4.5).²⁶ Desondanks veranderde ook hun psychische welbevinden niet (zie hiervoor). Of de beschikbare steunpakketten voor zelfstandigen die de overheid in verband met de coronacrisis instelde hier ook een rol is spelen, is niet duidelijk. Het aandeel van de respondenten dat in ons onderzoek als zelfstandige werkte en gebruikmaakte van de Tijdelijke Overbruggingsregeling Zelfstandig Ondernemers (Tozo) is klein: 7%.

Wie denken hun werk te verliezen?

Voor mannen en vrouwen, mensen met verschillende opleidingsniveaus en van verschillende leeftijdsgroepen vonden we geen verschillen in hun ingeschatte kans op baanverlies. Maar zoals te verwachten is, zijn het mensen met een tijdelijk contract die hun kans op baan- of werkverlies groter inschatten dan mensen met een vast dienstverband: in juli 2020 was dit respectievelijk 23% en 13%.^{27, 28} Ook zelfstandigen schatten hun kans op werkverlies hoger in dan mensen met een vast contract: 22%.^{29, 30}

²⁵ De werkloosheid lag toen nog hoog als gevolg van de kredietcrisis uit de jaren ervoor.

²⁶ Data over ingeschat werkverlies worden jaarlijks in juni verzameld.

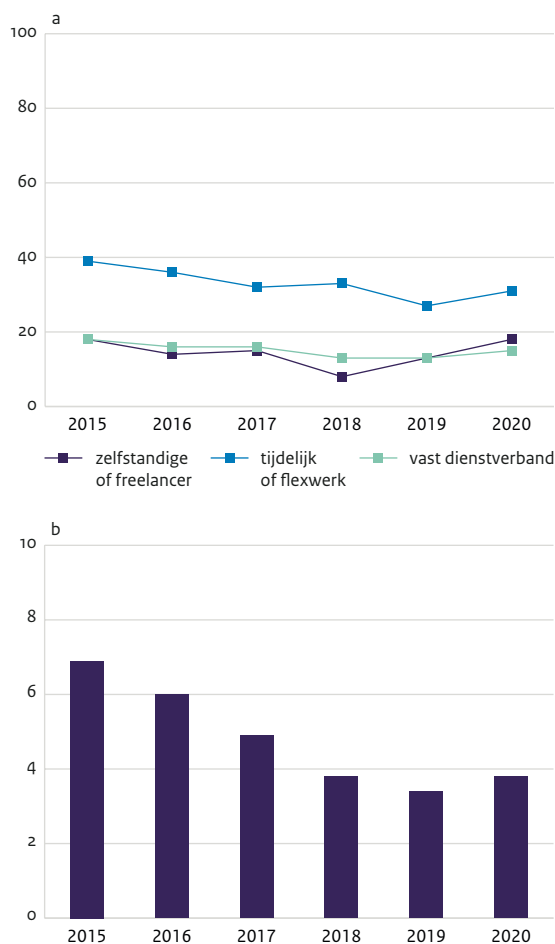
²⁷ Dit werd gemeten door mensen op een schaal van 0-100 aan te laten geven hoe hoog zij hun kans schatten dat zij de komende 12 maanden hun baan zullen verliezen.

²⁸ De kans op baanverlies werd door flexibele en tijdelijke krachten in juni 2020 en juni 2019 hoger ingeschat, resp. op 31% en 27%. Mogelijk heeft een deel van deze krachten hun baan in juli 2020 al verloren of is er sprake van een seizoenseffect tussen juni en juli.

²⁹ Zelfstandigen kregen dezelfde vraag over de kans op baanverlies voorgelegd als mensen in loondienst.

³⁰ De verschillen zijn statistisch significant, ook in gewogen modellen, gecontroleerd voor opleiding, leeftijd en geslacht.

FIGUUR 4.5 Kans op verlies van baan of werk (a) volgens werkenden zelf en (b) werkloosheidspercentages 2015-2020 (in procenten, n = 10928)^a

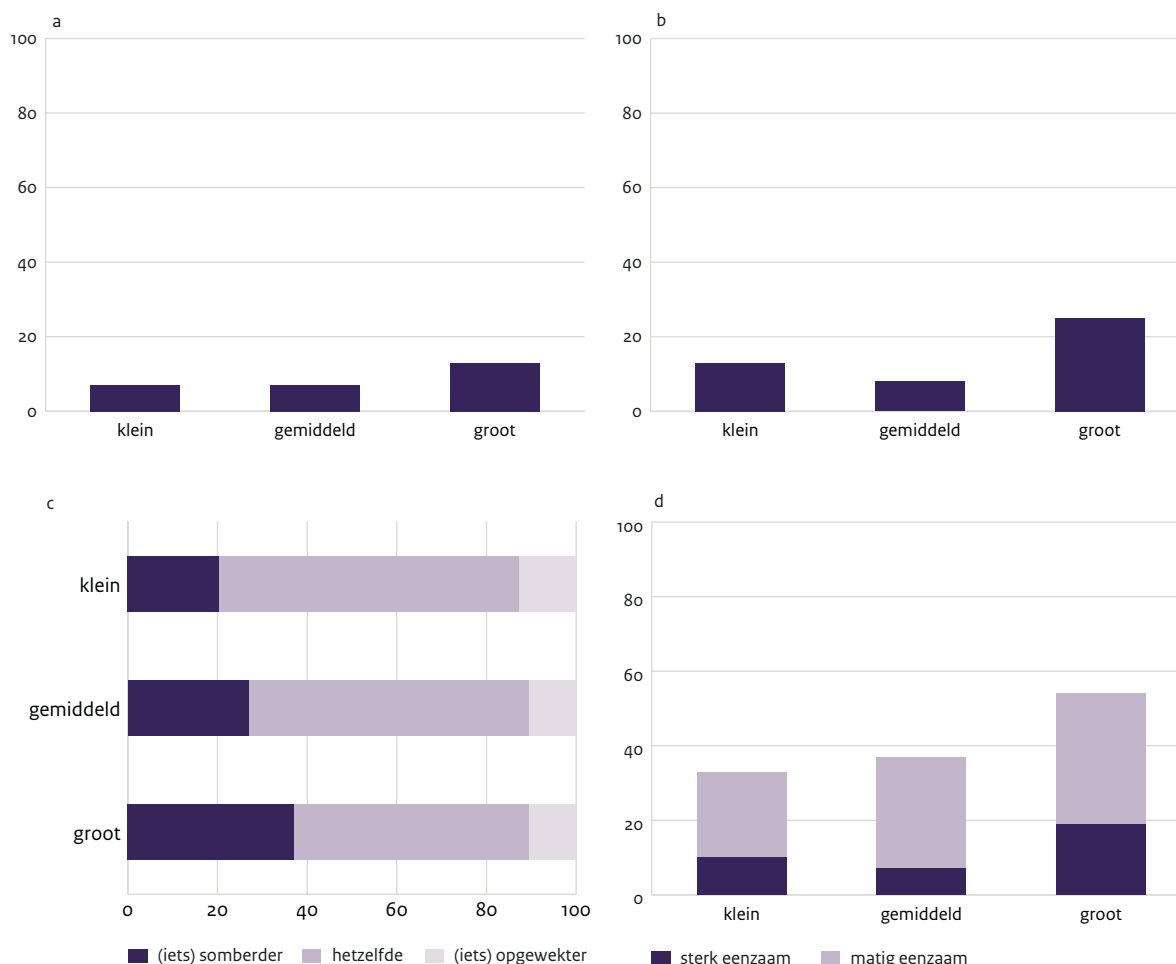

a Het werkloosheidscijfer van 2020 is dat van het tweede kwartaal van dat jaar.

Bron: CentERdata (LISS'15-'20) en CBS (Enquête Beroepsbevolking)

Daarnaast schatten mensen die sinds corona minder uren zijn gaan werken hun kans op baanverlies gemiddeld groter in, 33%, tegen gemiddeld 14% van de mensen die niet minder gingen werken. Ongeveer 4% van de werkenden met een vast contract, 8% van de flexibele en tijdelijke krachten en 29% van de zelfstandigen geeft aan minder te werken sinds corona. Dat men minder uren werkt dan voorheen kan een vrijwillige keuze zijn, maar soms gebeurde dat ook omdat er nu eenmaal door corona minder werk te doen was, zoals in de evenementenbranche of luchtvaart. Een andere (kleine) groep die hun kans op baanverlies wat hoger inschatte, bestaat uit mensen die net zijn begonnen met werken (3%). Zij schatten hun kans op baanverlies gemiddeld op 25%.

FIGUUR 4.6 Welbevinden naar ingeschatte kans op baanverlies, selectie werkenden (a) slechte en matige ervaren gezondheid, (b) laag psychisch welbevinden, (c) somberder of opgewekter dan voor corona en (d) ervaren sterke en matige eenzaamheid (in procenten, n = 970)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

Kans op werkverlies en welbevinden

De afgenomen ervaren werkzekerheid die we zien, verdient de aandacht, omdat we traditioneel zien dat werkonzekerheid gepaard gaat met een verminderd welbevinden. Hoewel we de relatie met de coronacrisis niet kunnen leggen en oorzaak en gevolg moeilijk kunnen scheiden, zien we ook nu dat de mensen met de grootste werkonzekerheid het laagste welbevinden hebben op meerdere indicatoren. Mensen die in juni 2020 de kans om hun baan te verliezen groot achtten, waren minder tevreden over hun leven dan mensen die de kans om hun baan te verliezen klein of gemiddeld inschatten.³¹ Zij gaven hun leven gemiddeld

respectievelijk een 7,0 en een 7,6 (niet in figuur). Mensen die de kans om hun baan te verliezen groot achtten, ervoeren bovendien vaker dan anderen een matige of slechte gezondheid. Hun aandeel is met 13% relatief klein, maar toch bijna twee keer groter dan onder mensen die minder kans op baanverlies inschatten. Ook het aandeel mensen dat een laag psychisch welbevinden ervoer, is flink groter onder mensen die hun kans op baanverlies groot inschatten: bijna een op de drie, tegen ongeveer een op de zeven in de andere groepen. Mensen die hun kans op baanverlies groot achtten, zeiden bovendien vaker dan mensen met een kleine of redelijke kans hun baan te verliezen dat zij (iets) somberder waren dan voor de coronacrisis (figuur 4.6). Ook voelde deze groep zich beduidend vaker matig of sterk eenzaam (figuur 4.6d). Dit gold zowel voor sociale als voor emotionele eenzaamheid (niet in figuur).

³¹ De geschatte kans (in een percentage van 0-100) werd in tertielen verdeeld. De verschillen in welbevinden werden getoetst in gewogen regressiemodellen, gecontroleerd voor leeftijd, geslacht en opleiding.

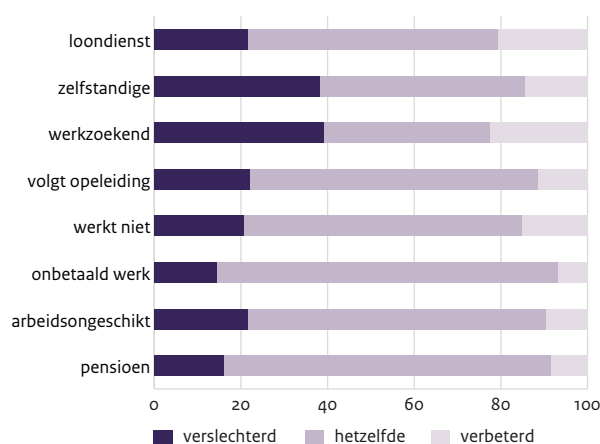
Hoewel nu duidelijk naar voren komt dat mensen die hun kans op baanverlies hoog inschatten een lager welbevinden ervaren dan anderen, is het lastig te bepalen of dat lagere welbevinden veroorzaakt wordt door de kans op baanverlies, of dat mensen met een laag welbevinden hun kans op baanverlies hoog inschatten en welke rol de coronacrisis daarin speelt. Mensen die somber zijn gestemd, bijvoorbeeld door corona, zijn namelijk ook negatiever in hun beoordelingen van het leven of kansen voor de toekomst. Wel laten aanvullende analyses zien dat mensen die zeggen dat zij sinds corona minder werken (29% van de zelfstandigen) hun kans op baanverlies hoog inschatten en minder welbevinden ervaren (minder tevreden met het leven, lager psychisch welbevinden, vaker (iets) somberder geworden en vaker sterk eenzaam) dan werkenden die niet minder gingen werken.³² Om meer te weten te komen over het langetermijneffect van de kans op baanverlies op het welbevinden tijdens de coronacrisis, is longitudinaal onderzoek nodig. Uit eerder onderzoek is wel bekend dat baanverlies invloed heeft op de psychische gezondheid (Ten Have et al. 2011; Droomers et al. 2015; Clark 2018) en kan leiden tot het ontwikkelen van psychische problematiek (Vrooman 2009). Maar er is ook een causaal verband aangetoond tussen het hebben van psychische problemen en het verlies van werk, en er lijkt soms ook sprake te zijn van een neergaande spiraal waarin baanverlies leidt tot psychische klachten en het hebben van psychische klachten de kans op het vinden van werk verkleint (Olesen et al. 2013). Dat benadrukt het belang om zowel de psychische gezondheid op peil te houden als baanverlies te voorkomen. Concluderend: werkonzekerheid hangt duidelijk samen met (on)welbevinden. Groepen die hun kans op baanverlies het vaakst hoog inschatten zijn mensen met flexibele of tijdelijke contracten en zelfstandigen, maar deze groepen laten (op dit moment) nog geen sterke daling in hun welbevinden zien. Dat kan veranderen als het baan- of werkverlies werkelijkheid wordt.

4.4 Veranderingen in financiële situatie

Beschikken over voldoende financiële middelen is voor veel mensen een belangrijke voorwaarde voor een aangenaam leven. Financiële status en welbevinden hangen dan ook met elkaar samen; achteruitgaan in financiële middelen kan een bron van stress zijn en tot minder welbevinden leiden (Plantinga et al. 2018).

Sinds corona zijn sommige groepen naar eigen zeggen er wat vaker financieel op achteruitgegaan dan anderen (figuur 4.7). De grootste groepen die hun inkomens zagen verslechteren zijn zelfstandigen en mensen die op zoek zijn naar werk. Er zijn ook mensen die hun financiële situatie zagen verbeteren sinds corona, hoewel die groep bij de zelfstandigen relatief kleiner is dan het aandeel dat een verslechtering meemaakte.

FIGUUR 4.7 Verandering van inkomen sinds corona naar type werksituatie (in procenten, n = 2150)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

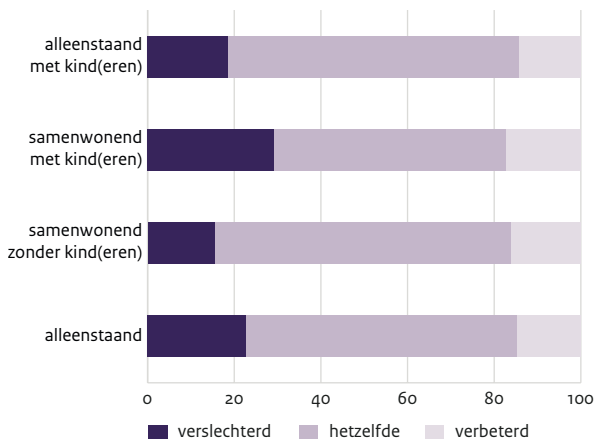
Als we naar een indeling naar huishoudsamenstelling kijken, zien we dat gezinnen met kinderen relatief vaak hun financiële situatie zagen verslechteren in vergelijking met de situatie voor corona (figuur 4.8). Zij hadden te maken met de sluiting van scholen en kinderopvang, en moesten zelf hun kinderen opvangen, wat kan knellen met betaald werk. Mogelijk zijn daarom juist mensen met gezinnen en jonge kinderen (tijdelijk) minder gaan werken, of hadden zij een betaalde oppas nodig voor hun kinderen.³³ Naast verschillen in financiële situatie sinds corona, zien we dat respondenten ten aanzien van verwachtingen voor de financiële situatie over de komende 12 maanden in juli 2020 niet veranderd zijn ten opzichte van 2019.³⁴

³² Het betreft hier mensen die niet minder zijn gaan werken vanwege pensionering.

³³ Hoewel het percentage mensen in gezinnen met kinderen dat stopte of minder ging werken sinds corona wat hoger is dan in andere huishoudsamenstellingen, waren de verschillen niet statistisch significant.

³⁴ In juni 2020 was het aandeel dat een lichte verslechtering verwachtte wel wat groter dan het jaar ervoor.

FIGUUR 4.8 Verandering van financiële situatie sinds corona naar type huishoudsamenstelling (in procenten, n = 2150)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

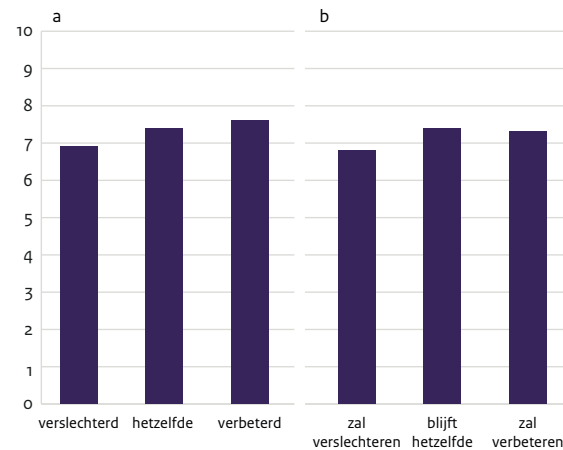
Minder welbevinden als de financiële situatie verslechtert

De respondenten die in ons onderzoek meldden dat zij er sinds corona financieel op achteruitgingen, waren minder tevreden met het leven dan mensen die daarin gelijk bleven of erop vooruitgingen (figuur 4.9). Het cijfer dat mensen die financieel gelijk bleven aan hun leven gaven, komt overeen met het cijfer dat de hele onderzoekspopulatie gemiddeld aan hun levenstevredenheid gaf.

De respondenten die er financieel op achteruitgingen, gaven een half punt lager en respondenten die er financieel op vooruitgingen, gaven gemiddeld 0,2 punten hoger. Het verband tussen een verslechtering van de financiële situatie en tevredenheid met het leven lijkt sterker dan bij een verbetering van financiën.³⁵

Naast de verslechtering van de financiële situatie hangt ook een te verwachten verslechtering samen met minder levenstevredenheid. Degenen die verwachtten dat zij de komende twaalf maanden in inkomen achteruit zouden gaan, waren minder tevreden over hun leven. Mensen die verwachtten dat hun financiële situatie zou verbeteren, scoorden echter niet beter dan mensen die geen verandering verwachtten.

FIGUUR 4.9 Tevredenheid met het leven naar (a) veranderde en (b) te verwachten financiële situatie (in rapportcijfers, n = 2150)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

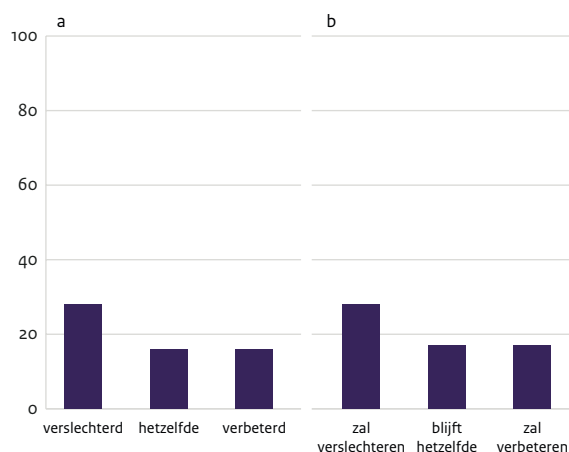
Mensen die hun financiële situatie zagen verslechteren sinds corona, en mensen die verwachtten dat hun financiële situatie de komende 12 maanden erop achteruit zou gaan, hadden vaker een laag psychisch welbevinden, zo laat figuur 4.10 zien. Er is ook een relatie tussen financiële veranderingen en ervaren gezondheid, maar hierin blijkt leeftijd een belangrijke rol te spelen. Mensen gaan er financieel na pensionering meestal op achteruit, en een hogere leeftijd hangt ook samen met een slechtere ervaren gezondheid. Mensen die verwachtten dat hun financiële situatie de komende 12 maanden achteruitgaat, ervoeren wel vaak een slechte gezondheid (en dit hing niet samen met het doormaken van een coronabesmetting).³⁶ Deze relatie kan wederkerig zijn: mensen met chronische ziekten kunnen arbeidsongeschikt raken en daardoor in inkomen achteruitgaan.

Een derde van de respondenten met een verslechterde financiële situatie gaf aan (iets) somberder te zijn geworden en dat is een groter aandeel dan bij mensen met een onveranderde of verbeterde financiële situatie. Er was ook een kleine groep die zich ondanks de verslechterde financiële situatie opgewekter voelde, en een groep die zich (iets) somberder voelde ondanks een verbeterde financiële situatie. Eenzelfde patroon is te zien bij de verwachte financiële situatie voor de komende 12 maanden. Mensen die een verslechtering verwachtten, waren duidelijk vaker (iets) somberder geworden, maar toch voelde ook 30% van de mensen met positieve financiële vooruitzichten zich (iets) somberder geworden sinds corona (figuur 4.11).

³⁵ Dit is ook statistisch significant in een model gecontroleerd voor leeftijd, geslacht en opleidingsniveau.

³⁶ Dit verband blijft statistisch significant na controle voor geslacht, leeftijd en opleidingsniveau.

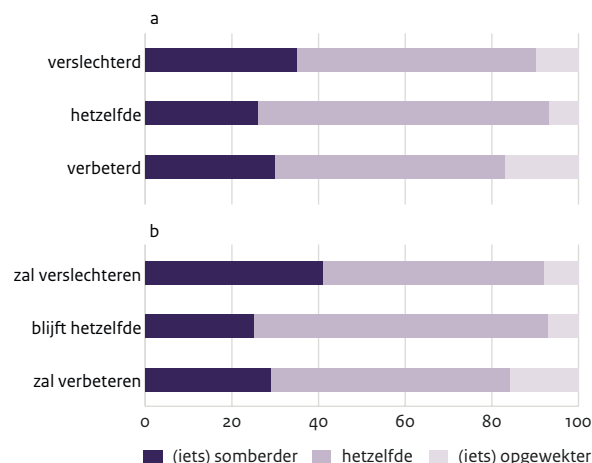
FIGUUR 4.10 Laag psychisch welbevinden naar (a) veranderde financiële situatie en (b) financiële verwachtingen in de komende 12 maanden (in procenten, n = 2189)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

Ook in coronatijd maakt geld niet altijd gelukkig, maar het psychisch welbevinden is wél vaker lager onder mensen die hun inkomen zagen verminderen of die denken dat dat zal afnemen.

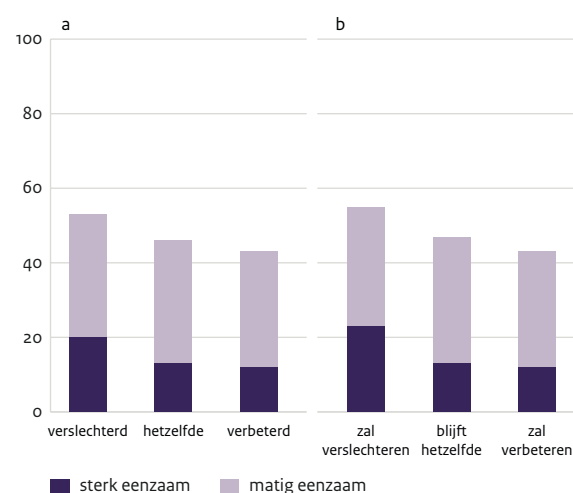
FIGUUR 4.11 Somberder of opgewekter dan voor corona naar (a) veranderde financiële situatie en (b) financiële verwachtingen in de komende 12 maanden (in procenten, n = 2126)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

Onder mensen met een verslechterde financiële situatie waren in juni 2020 meer mensen sterk eenzaam dan onder mensen met een gelijk gebleven of verbeterde financiële situatie. Ook onder mensen die verwachtten dat hun financiële situatie de komende 12 maanden zou verslechteren, waren relatief meer mensen (sociaal en emotioneel) eenzaam (figuur 4.12). Wat hieraan ten grondslag ligt, is niet met onze data te achterhalen, maar het is voorstelbaar dat een krappe financiële situatie een belemmering kan vormen voor het ontmoeten van anderen en het doen van activiteiten, maar ook schaamte of (zelf)stigma zou een rol kunnen spelen in het vermijden van contacten. In ander onderzoek is het verband tussen armoede en eenzaamheid niet duidelijk aangetoond omdat vele andere factoren een rol kunnen spelen, zoals etniciteit, huisvesting, burgerlijke staat of gezondheid (Mullins et al. 1996; Halleröd en Larsson 2008). Een achteruitgang in financiën betekent ook niet voor iedereen dat men onder de armoedegrens terecht zal komen.

FIGUUR 4.12 Ervaren sterke en matige eenzaamheid naar (a) veranderde financiële situatie en (b) financiële verwachtingen in de komende 12 maanden (in procenten, n = 2150)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

Samenvattend: een verslechtering (zowel ervaren als te verwachten) in financiële situatie hangt samen met alle aspecten van welbevinden. Groepen die het meest te maken hebben met (te verwachten) financiële achteruitgang zijn zelfstandigen, werkzoekenden, gezinnen met kinderen, en studenten/mensen die een opleiding volgen.

5 Slotbeschouwing

Het coronavirus, en de maatregelen om het virus in te dammen, hebben grote gevolgen gehad voor (de druk op) de gezondheidszorg, de economie en het dagelijks leven van mensen, zeker in een periode dat er allerlei beperkende maatregelen van kracht zijn. In deze publicatie staat de vraag centraal in hoeverre het welbevinden van Nederlanders is veranderd ten opzichte van de periode voor corona en of zich daarbij verschillen voordoen tussen subgroepen. Onze meting is uitgevoerd in de maand juli (en zal herhaald worden in oktober), een maand met relatief weinig besmettingen en ziekenhuisopnamen en waarin minder maatregelen van kracht waren dan een paar maanden eerder, toen de epidemie op haar hoogtepunt was.

In juli (iets) lager welbevinden dan voorheen

Het welbevinden van mensen (gemeten met verschillende veelgebruikte indicatoren zoals de tevredenheid met het leven en de MHI-5 voor het psychisch welbevinden) was in juli 2020 iets lager dan in 2019 en eerdere jaren (2015-2018). Zo nam het aandeel mensen met een laag psychisch welbevinden sinds 2019 licht toe. Ook gaven mensen vaker aan dat ze zich (iets) somberder dan (iets) opgewekter voelden dan voor de coronaperiode. Overigens noemden mensen ook lichtpuntjes als hun gevraagd werd hoe ze de afgelopen periode hebben ervaren, zoals de rust (op straat en bij zichzelf) en waardering voor de sociale contacten die wel nog mogelijk waren.

Meer mensen, vooral ouderen, voelden zich eenzaam dan in 2019. Het ging daarbij vooral om emotionele eenzaamheid (het missen van een hechte, intieme band met een ander) en niet om sociale eenzaamheid (een gebrek aan sociale contacten en een betrokken sociaal netwerk). Dat de emotionele eenzaamheid toenam, kan komen doordat mensen meer digitaal en weinig fysiek contact hadden, maar ook door een grotere behoefte aan hecht emotioneel contact ten tijde van een externe dreiging (Fung en Carstensen 2006).

Ouderen en eenzaamheid

Een aantal groepen springt in het oog door een grote verandering in facetten van het welbevinden. Uit dit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat ouderen zich in juli 2020 gemiddeld beduidend vaker eenzaam voelden dan een jaar geleden. De eenzaamheid onder ouderen was ook voor de coronaperiode al aanzienlijk, het komt onder deze groep vaker voor dan onder andere leeftijdsgroepen (Wennekers et al. 2019; Boelhouwer en Vonk 2020).

Voor de emotionele eenzaamheid is toegenomen: ten opzichte van 2019 misten ongeveer twee keer zoveel 75-plussers iemand waarmee ze een intieme, hechte band hebben. Ouderen verschillen hierin. Zo hing de emotionele eenzaamheid onder ouderen in deze periode samen met persoonlijke verliezen en zorgen over de pandemie (Van Tilburg et al. 2020). Dat juist de eenzaamheid onder

ouderen is toegenomen, kan komen omdat de social distancing-maatregelen vooral voor deze groep, die vaak alleen woont, emotioneel en intiem contact beperkten. Aanvankelijk was een van de maatregelen om niet op bezoek te gaan bij ouderen. Hoewel die maatregel niet meer van kracht is, zullen kwetsbare mensen, onder wie veel ouderen, nog steeds voorzichtig en wellicht afhoudend zijn in hun contacten. Telefonisch of digitaal contact is lang niet voor alle ouderen een optie en juist voor deze groep waarschijnlijk een minder behulpzaam middel om elkaar emotioneel te ondersteunen (Valkenburg en Peter 2007). Daarnaast wordt fysiek contact buiten het gezin afgeraden, terwijl fysieke aanraking een belangrijk onderdeel is van hechte relaties (Gallace en Spence 2010) en emotionele eenzaamheid kan tegengaan. Ouderen zelf gaven (in een open vraag naar veranderingen in sociale contacten) aan de afgelopen periode minder contact te hebben met hun (klein)kinderen, maar ook dat allerlei activiteiten (vrijwilligerswerk, clubs) zijn weggevallen. Dit is een dilemma: ontmoetingen leiden tot een grotere kans op besmettingen en ook bijeenkomsten in concertzaal of activiteitencentrum zijn risicovol, maar dat soort contacten vermijden kan leiden tot een eenzaam bestaan. Dit vraagt om creatieve maatwerkoplossingen: soms zullen kinderen hun contacten kunnen intensiveren, soms kunnen digitale hulpmiddelen of beeld-telefoons helpen om (digitaal) contacten te onderhouden, maar soms vraagt dit ook extra inzet van professionele ondersteuning of vrijwilligers. Er zijn ook discussies over de zin en mogelijkheid van 'sociale bubbels', groepen die met elkaar omgaan of individuen die samen de lockdown door proberen te komen (zonder daadwerkelijk samen te wonen) en de contacten met een andere 'bubbel' vermijden om elkaar zo niet in onveilige situaties te brengen. Speciale openingstijden voor winkels of culturele instellingen voor ouderen (of hoog risicogroepen) zouden daarin kunnen helpen. Of dit mogelijk en wenselijk is, vraagt om discussie en experimenteerterruimte.

Jongvolwassenen minder eenzaam

Over de gevolgen van de coronacrisis voor jongvolwassenen bestaan veel zorgen. Veel maatregelen grijpen in op de kern van hun sociale leven, terwijl contacten met leeftijdsgenoten juist voor hen belangrijk zijn vanwege de ontwikkeling van hun identiteit (Pfeifer et al. 2018). Sociale acceptatie en wederkerige vriendschappen met leeftijdsgenoten tijdens de adolescentie vormen bouwstenen voor succesvolle sociale ontmoetingen in latere levensjaren (Laursen et al. 2013). Zeker in de periode van het jaar waarin dit rapport verschijnt, september, waarin veel eerstejaars studenten met elkaar kennismaken en een nieuw leven in een nieuwe stad gaan opbouwen, zijn de beperkingen sterk voelbaar. Toch zijn de bevindingen over jongvolwassenen (16-24-jarigen) als groep in dit onderzoek niet zorgwekkend. Uit ander

onderzoek (dat werd uitgevoerd in maart en mei van dit jaar) kwamen jongvolwassenen juist wel als relatief eenzame groep naar voren, maar dat onderzoek had betrekking op een andere periode (toen er nog sprake was van een (gedeeltelijke) lockdown en scholen en horeca waren gesloten (I&O Research/UT 2020).³⁷ Vanaf juni kwam er meer ruimte om elkaar te ontmoeten; mogelijk hebben jongvolwassenen dit als een opluchting ervaren waardoor zij in juli rapporteerden zich zelfs relatief minder eenzaam te voelen dan voordat de crisis begon. Ook de vakantieperiode, met veel vrije tijd om samen dingen te ondernemen, kan hebben gezorgd voor een afname van de eenzaamheid onder jongvolwassenen. Daarnaast komt hun vertrouwdheid met sociale media in deze tijd waarschijnlijk goed van pas. Hoewel het huidige onderzoek een redelijk positieve verschuiving in het welbevinden voor jongvolwassenen in vergelijking tot voor corona vindt, is het wel belangrijk in de nabije toekomst zicht te houden op het welbevinden van deze groep. Hoe zullen jongeren omgaan met een eventuele nieuwe lockdown? Wat gebeurt er met hun welbevinden, en met name gevoelens van eenzaamheid, als ze een nieuw leer-/studiejaar op afstand gaan starten? Wat betekent het voor jongvolwassenen als er een economische crisis komt en de baankansen voor deze groep, als nieuwkomers op de arbeidsmarkt, kleiner worden? Bij toenemende werkloosheid vormen bijvoorbeeld jongeren met een laag opleidingsniveau en jonge migranten een risicogroep (Olsthoorn et al. 2020).

Mensen met gezondheidsproblemen

Mensen in ons onderzoek die (denken dat zij) corona hebben gehad, hadden gemiddeld genomen een zelfde welbevinden als mensen die het virus niet hebben gehad. Mogelijk komt dat doordat veel mensen relatief milde klachten hadden en goed leken te herstellen (Wiersinga et al. 2020). Degenen die heel ziek zijn geworden of in een langdurig hersteltraject terecht kwamen, vormden een relatief kleine groep. Zij hadden mogelijk een lager welbevinden. Van mensen die bijvoorbeeld op de IC hebben gelegen is bekend dat zij langdurig last van klachten op lichamelijk, emotioneel of cognitief gebied kunnen hebben (Wenting et al. 2020). Mocht het virus weer opvlammen, dan kan de groep met ernstige (en langdurige) klachten groter worden en zullen de gevolgen voor de maatschappij toenemen (bijv. in de vorm van ziekteverzuim of een beroep op de ggz-zorg). Mensen die zelf inschatten dat zij bij een eventuele besmetting met het coronavirus een groter risico lopen op een levensbedreigend verloop dan leeftijdsgenoten, bijvoorbeeld vanwege een lichamelijke aandoening, gaven

³⁷ Bovendien was de vraagstelling anders en werd het onderzoek door I&O Research uitgevoerd bij een panel waarvoor men zichzelf kan aanmelden.

relatief vaak aan dat ze in vergelijking met de periode voor corona (iets) somberder zijn geworden. Dat geldt ook voor degenen die een naaste hebben die ernstig ziek is geweest of is overleden door corona. Deze personen – onder wie niet alleen ouderen – voelden zich bovendien emotioneel eenzamer dan voorheen.

Waar veel mensen hun gewone leven weer zo goed mogelijk hervatten, kan dat voor degenen met een kwetsbare gezondheid, onder wie veel ouderen, maar ook voor hun mantelzorgers, nog steeds lastig zijn. Angst voor besmetting kan ertoe leiden dat zij voorzichtig blijven en bijvoorbeeld bezigheden, het openbaar vervoer of hun werk zullen mijden (Ieder(in) 2020).

Economische onzekerheid

Mensen die de kans om hun baan te verliezen relatief groot achtten, mensen die er sinds corona financieel op achteruit zijn gegaan en mensen die verwachtten dat zij erop achteruit zullen gaan, hadden een lager welbevinden dan anderen: zij waren gemiddeld minder tevreden over hun leven, ervoeren een lager psychisch welbevinden en waren – naar eigen zeggen – (iets) somberder dan voor de coronacrisis. Ook waren ze vaker matig of ernstig eenzaam. Op dit moment zijn deze groepen nog niet veel groter dan voor corona, maar als de economische recessie doorzet (zoals het CPB verwacht (zie CPB 2020b) ende steunpakketten aflopen, zal de omvang van deze groep toenemen. Mensen met tijdelijke en flexibele contracten en zelfstandigen schatten hun kansen op verlies van werk nu groter in dan in de jaren vlak vóór corona en groter dan mensen met een vast dienstverband. Voor het welbevinden is niet zozeer het type arbeidscontract, maar wel de ervaren kans op werk of baanverlies, en vooral daadwerkelijk verlies van werk van belang. Die kans op baanverlies verschilt naar sector (Panteia 2020). Zo zijn bijvoorbeeld de arbeidsbemiddeling, reisbureaus, luchtvaart en de horeca kwetsbaar (Muns et al. 2020).³⁸ Hoewel de werkloosheid de afgelopen maanden al flink opliep (CBS 2020), is het aandeel respondenten in ons onderzoek dat met daadwerkelijk baanverlies te maken kreeg nog klein.³⁹

Risico's voor welbevinden op de langere termijn

In eerdere crises zagen we dat effecten van een economische recessie zich vaak pas (jaren) later in het welbevinden van mensen aftekenen, zoals op het moment dat mensen

daadwerkelijk hun werk kwijtraken en er weinig zicht is op nieuw werk (Greve 2012). De crisis in 2008 liet een licht dalende trend in levenstevredenheid over jaren zien (Clench-Aas en Holte 2017). Zo'n lichte daling in de levenstevredenheid of welbevinden kan leiden tot verminderde productiviteit en effectiviteit van een samenleving (ibid). Een gemiddeld lichte daling van het welbevinden kan mede veroorzaakt worden doordat het welbevinden van de nieuwe baanlozen sterk daalt. Het gaat dan wel om een relatief klein percentage van de beroepsbevolking, maar in absolute aantallen gaat het dan om veel mensen en hun gezinnen, voor wie de gevolgen ernstig kunnen zijn. In eerdere financiële crises werd ook een toename van het aantal suïcides gezien, met name onder mannen (Reeves et al. 2014; Oyesanya et al. 2015).

In vergelijking met eerdere crises is het aantal mensen dat tijdelijke contracten heeft of zelfstandige is, nu een stuk hoger dan 10 of 20 jaar geleden (Muffels 2013; Euwals et al. 2016; Josten 2020). Vergeleken met mensen met een vast arbeidscontract voelen mensen in deze 'flexibele schil' veel sneller de gevolgen van veranderingen in de economie (zie bijv. Bierings et al. 2015; Vrooman et al. 2018; Menger en Nieuweboer 2019; Muns et al. 2020). Zij kunnen sneller dan vaste werknemers hun werk of opdrachten kwijtraken. Daarnaast krimpt de economie door het unieke karakter van deze crisis nu sterker dan in de beginfase van eerdere crises. Beide verschillen – meer flexwerkers en een sterkere krimp van de economie in de beginfase – zouden er wel eens voor kunnen zorgen dat de werkloosheid sneller gaat oplopen dan in eerdere recessies gebeurde (Berge et al. 2020; Josten 2020). Een grotere groep mensen in een kwetsbare positie kan relatief sneller en sterker getroffen worden. De steunpakketten die de overheid heeft opgezet om ondernemers in sterk getroffen sectoren te helpen, hebben het doel hierin tegenwicht te bieden. Bij de nieuwe steunmaatregelen⁴⁰ zijn ondernemers niet (meer) verplicht om hun personeel in dienst te houden als zij van de financiële steunpakketten gebruikmaken. Voor tijdelijke en flexibele krachten is de kans dat zij met baanverlies en een vermindering van inkomen of zelfs armoede te maken krijgen echter reëel (SCP 2020). Vooral jongeren, maar ook mensen met een migratieachtergrond, laagopgeleiden en arbeidsgehandicapten lopen veel risico om hun baan te verliezen. Uiteindelijk kunnen ook mensen met vaste contracten hun baan verliezen, en dat vooruitzicht is voor hen evengoed stressvol, zeker als zij de verantwoordelijkheid hebben voor een gezin, hoge vaste lasten hebben of al op leeftijd zijn.

³⁸ In dit onderzoek waren geen gegevens beschikbaar over de sector waarin men werkte.

³⁹ Dit is het aandeel respondenten in de beroepsbevolking dat stopte met werken sinds corona (niet vanwege pensionering), waaronder ook mensen die om andere redenen dan corona stopten.

⁴⁰ Op 28 augustus 2020 presenteerde het kabinet het steun- en herstellepakket voor economie en arbeidsmarkt. Dit is de opvolger van het noodpakket banen en economie (17 maart 2020) en noodpakket 2.0 (20 mei 2020), zie www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-financiele-regelingen.

Dat betekent dat er niet alleen behoefte is aan inspanningen om de werkgelegenheid te behouden en perspectieven voor het vinden van nieuw werk, al dan niet via omscholing, maar ook aan een financieel vangnet voor mensen die hun werk verliezen (Olsthoorn et al. 2020). Sectoren die vóór corona zaten te springen om personeel, zoals zorg, onderwijs en ICT, kunnen hiervan profiteren.

Daarnaast is het ook belangrijk om het voorzieningen-niveau in zorg en welzijn op peil te houden of zelfs daarin te investeren, omdat ander onderzoek ook laat zien dat onvoldoende voorzieningen op dat gebied samenhangen met een lager psychisch welbevinden van mensen (Stuckler et al. 2009; Karanikolos et al. 2013). En mensen met een laag psychisch welbevinden komen moeilijker (opnieuw) aan werk (Olesen et al. 2013).

Te verwachten valt dat met een dalend algeheel welbevinden, er ook mensen zullen zijn die daadwerkelijk psychische problemen ontwikkelen. Het is de vraag of de ggz onvoldoende is toegerust voor een toename in de vraag naar zorg (Marangos et al. 2020). GGZ Nederland (2020) wees al op het belang van preventie, vroegsignalering, leefstijlondersteuning en passende (acute), laagdrempelige hulp. Hier ligt ook een taak voor gemeenten, die hun welzijnsvoorzieningen op peil moeten zien te houden om eenzaamheid te bestrijden, mensen die door verlies van werk aan de zijlijn staan te activeren en hen te begeleiden naar nieuw werk of een andere levensinvulling.

Gemeenten zien zelf echter ook hun inkomsten dalen door de crisis, door bijvoorbeeld minder inkomsten uit toerisme en bedrijvigheid. Er kunnen zich hierbij grote verschillen voordoen tussen gemeenten (AEF 2020). Zijn gemeenten wel voldoende toegerust?

hun baan zijn kwijt geraakt weer aan het werk komen, zeker als zij psychisch onder het werkverlies hebben geleden.

Daarnaast raakt de coronacrisis ook verschillende kwesties die de kwaliteit van de samenleving in zijn geheel beïnvloeden. Als problemen van werkloosheid, armoede en psychisch welbevinden zich stapelen bij al kwetsbare groepen, zoals laagopgeleiden, mensen met een onzeker dienstverband, arbeidsbeperking of ouderen, versterken deze al bestaande ongelijkheid. Deze gevoelens van ongelijkheid en onrechtvaardigheid kunnen op den duur het vertrouwen in de samenleving aantasten en daarmee ook de sociale samenhang tussen verschillende groepen mensen in de maatschappij beïnvloeden.

Zo ver lijken we nu niet te zijn, maar zonder een vaccin of een goede behandeling van het coronavirus en met mogelijk een stevige economische crisis in het verschiet is het voor beleidsmakers zaak om voorbereid te zijn. Oog voor de problemen van de meest kwetsbare groepen en zorgvuldige legitieme besluitvorming bij het invoeren van maatregelen die direct de vrijheid van mensen raken zijn belangrijke uitgangspunten. Hoe voorkomen we dat we na een gezondheids crisis en een economische crisis ook in een maatschappelijke crisis belanden?

Impact op de samenleving

Deze studie laat zien welke gevolgen de coronapandemie heeft voor het welbevinden van mensen. Die gevolgen lijken nu, gemeten in de relatief rustige maand juli, redelijk bescheiden. Eerder onderzoek, dat niet altijd op kanssteekproeven is gebaseerd, liet zien dat het welbevinden in april/mei lager was (Rijksuniversiteit Groningen 2020; RIVM 2020a, 2020b). De gevolgen lijken zich in het bijzonder te concentreren bij bepaalde groepen zoals ouderen en mensen die te kampen hebben met arbeids- en inkomensonzekerheid. Die gevolgen kunnen echter groter worden als het virus zich verder verspreidt en de economische recessie doorzet. Anderzijds is het ook goed denkbaar dat de gevolgen wellicht meevallen als het virus onder controle komt en velen snel weer werk kunnen krijgen of hervatten. Omdat de aard van deze crisis heel anders is dan de vorige (geen crisis van het economische systeem, maar een gezondheids crisis met economische gevolgen) veren we daar wellicht sneller uit terug dan uit eerdere economische crises. Maar ook dan is het de vraag of mensen die eenmaal

Literatuur

- AEF (2020). *Financiële bijwerkingen van corona. Indicatie van de financiële effecten van de coronacrisis voor gemeenten*. Geraadpleegd 24 augustus 2020 via <https://www.binnenlandsbestuur.nl/financien/nieuws/corona-gaat-gemeenten-1-5-tot-2-8-miljard-euro.13877679.lynx>.
- Alzheimer Nederland (2020). *Tweede corona peiling onder mantelzorgers van mensen met dementie: ondersteuning blijft tekortschieten*. Geraadpleegd 14 augustus 2020 via www.dementie.nl/sites/default/files/wysiwyg/resultaten-coronapeiling-alzheimer-nederland-juni.pdf.
- Berge, W.J. van den, W. Rabaté en L. Swart (2020). *Crisis op de arbeidsmarkt: wie zitten in de gevarenzone?* Den Haag: Centraal Planbureau.
- Bierings, H., N. Kooiman en R. de Vries (2015). Arbeidsmarkttransities in Nederland: een overzicht. In: K. Chkalova, A. Goudswaard, J. Sanders, W. Smits en R. van der Bie (red.), *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt. De focus op flexibilisering* (p. 8-37). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Boelhouwer, Jeroen (2010). *Wellbeing in the Netherlands. The SCP life situation index since 1974*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer, Jeroen en Fieke Vonk (2019). Kwaliteit van leven: leefsituatie en tevredenheid met het leven. In: Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer, Crétien van Campen en Jeanet Kullberg (red.), *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer, Jeroen en Fieke Vonk (2020). *Kwaliteit van leven*. In: Josje den Ridder, Edith Josten, Jeroen Boelhouwer en Crétien van Campen (red.), *De sociale staat van Nederland 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer, J., G. Kraaykamp en I. Stoop (red.) (2015). *Nederland in Europees perspectief: Tevredenheid, vertrouwen en opinies*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boer, A. de, D. Oudijk, M.J. Broese van Groenou en J. Timmermans (2012). Positieve ervaringen door mantelzorg: constructie van een schaal. In: *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, jg. 43, p. 243-255.
- Boer, Alice de, Renske Hoefman, Mirjam de Klerk, Inger Plaisier en Simone de Roos (2020). *Beleidsinsignement maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen Mantelzorgers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Brooks, Samantha K., Rebecca Webster, Louise Smith, Lisa Woodland, Simon Wessely, Neil Greenberg en Gideon James Rubin (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. In: *The Lancet*, jg. 395, p. 912-920.
- Carroll, Nick (2007). Unemployment and psychological well-being. In: *Economic Record*, jg. 83, nr. 262, p. 287-302.
- CBS (2020a). *272 duizend flexwerknemers minder in tweede kwartaal 2020*. Geraadpleegd 14 augustus 2020 via www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/33/272-duizend-flexwerknemers-minder-in-tweede-kwartaal-2020.
- CBS (2020b). *Coronacrisis leidt tot ongekende daling aantal banen*. Geraadpleegd 14 augustus 2020 via www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/33/coronacrisis-leidt-tot-ongekende-daling-aantal-banen.
- CBS (2020c). *Verdere stijging werkloosheid in juli*. Geraadpleegd 31 augustus 2020 via www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/34/verdere-stijging-werkloosheid-in-juli.
- CBS (2020d). *Welvaart in coronatijd*. Geraadpleegd 8 september 2020 via www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/welvaart-in-coronatijd/gezondheid.
- Clark, Andrew E. (2003). Unemployment as a social norm: Psychological evidence from panel data. In: *Journal of labor economics*, jg. 21, nr. 2, p. 323-351.
- Clark, Andrew E. (2018). Four Decades of the Economics of Happiness: Where Next? In: *Review of Income and Wealth*, jg. 64, nr. 2, p. 245-269 (<https://doi.org/10.1111/roiw.12369>).
- Clark, Andrew E., Ed Diener, Yannis Georgellis en Richard E. Lucas (2008). Lags and leads in life satisfaction: a test of the baseline hypothesis. In: *The Economic Journal*, jg. 118, nr. 529, p. F222-F243.
- Clench-Aas, Jocelyn en Arne Holte (2017). The financial crisis in Europe: Impact on satisfaction with life. In: *Scandinavian Journal of Public Health*, jg. 45, nr. 18, p. 30-40.
- CPB (2020a). *Augustusraming 2020-2021*. Den Haag: Centraal Planbureau. Geraadpleegd 20 augustus 2020 via <https://www.cpb.nl/augustusraming-2020-2021>.
- CPB (2020b). *Juniraming 2020: vooruitzichten 2020 en 2021*. Geraadpleegd 20 augustus 2020 via www.cpb.nl/juniraming-2020.
- Cummins, Robert A. (1995). On the trail of the gold standard for subjective well-being. In: *Social Indicators Research*, jg. 35, nr. 2, p. 179-200 (<https://doi.org/10.1007/BF01079026>).
- Dekker, Natashe Lemos, Rose Doolan, Annelies Christiani, Merel van Schravendijk, Saskia van Geel, Leila Morris, Carolien Smits, Teuni Wolters en Roshnie Kolste (2020). Kwetsbare ouderen en mantelzorgers. In: Danny de Vries en Jeanette Pols (red.), *Effecten van sociale afstand op kwetsbare groepen in Nederland*. Geraadpleegd 14 augustus 2020 via www.coronatijden.nl/wp-content/uploads/2020/07/Rapport-Kwetsbare-groepen-DEF-22072020.pdf.
- Dekker, Paul, Josje den Ridder, Pepijn van Houwelingen en Emily Miltenburg (2020). *Burgerperspectieven 2020 | 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Droomers, Mariël, Nancy Hoeymans, Antonia Verweij en Karien Stronks (2015). Wat is de potentiële gezondheidswinst van veranderingen in maatschappelijke determinanten van gezondheid? Review over de invloed van veranderingen in maatschappelijke determinanten op gezondheid. In: *TSG*, jg. 93, p. 139-146 (<https://doi.org/10.1007/s12508-015-0057-z>).
- EHERO (2020). *Geluk ten tijde van COVID-19: Nederlandse bevolking ongelukkiger, vooral ouders en mensen met inkomensonzekerheid*. Geraadpleegd 28 juli 2020 via www.eur.nl/en/ehero/news/geluk-ten-tijde-van-covid-19-nederlandse-bevolking-ongelukkiger-vooral-ouders-en-mensen-met.
- Engbersen, Godfried, Marianne van Bochove, Jan de Boom, Jack Burgers, Gijs Custers, Özcan Erdem, André Krouwel, Jeroen van Lindert, Erik Snel, Marcel van Toorn, Paul van Wensveen en Toine Wentink (2020). *De bedreigde stad: de maatschappelijke impact van COVID-19 op Rotterdam*. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken Rotterdam.
- Euwals, Rob, Marloes de Graaf-Zijl en Daniël van Vuuren (2016). *Flexibiliteit op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Fung, H. en L. Carstensen (2006). Goals change when life's fragility is primed: lessons learned from older adults, the September 11 attacks and SARS. In: *Social Cognition*, jg. 24, nr. 3, p. 248-278 (<https://doi.org/10.1521/soco.2006.24.3.248>).
- Gallace, A. & C. Spence (2010). The science of interpersonal touch: An overview. In: *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, jg. 34, p. 246-259 (<https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2008.10.004>).
- Gezondheidsraad (2020). *Integrale zorg voor mensen met lichamelijke en psychische aandoeningen*. Den Haag: Gezondheidsraad.
- GGZ Nederland (2020). *Geestelijke gezondheidszorg: op maat én op tijd. Input verkiezingsprogramma's en contourennota VWS. Amersfoort: GGZ Nederland*. Geraadpleegd 27 juni 2020 via https://www.denederlandseggz.nl/getmedia/10f6b230-f269-48ea-gdb1-f95eacb2406c/deNederlandse_ggz_Input-verkiezingsprogramma-s-en-contourennota-VWS_25juni2020.pdf.
- Greve, B. (2012). The impact of the financial crisis on happiness in affluent European countries. In: *Journal of Comparative Social Welfare*, jg. 28, p. 183-193.
- Halleröd, Björn en Daniel Larsson (2008). Poverty, welfare problems and social exclusion. In: *International Journal of Social Welfare*, jg. 17, nr. 1, p. 15-25 (<https://doi.org/10.1111/j.1468-2397.2007.00503.x>).
- Have, M. ten, R. de Graaf en K. Monshouwer (2011). Physical exercise in adults and mental health status findings from the Netherlands mental health survey and incidence study (NEMESIS). In: *Journal of Psychosomatic Research*, jg. 71, nr. 5, p. 342-348 (<https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2011.04.001>).
- Husby, Trond, Lenny Stoeldraijer en Hans Visser (2020). *Oversterfte tijdens de corona-epidemie: toepassing van een dynamisch regressiemodel*. Den Haag/Heerlen/Bonaire: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- I&O Research/UT (2020). *Het corona- en het eenzaamheidsvirus*. Geraadpleegd 20 augustus 2020 via www.ioresearch.nl/wp-content/uploads/2020/04/Het-corona-en-het-eenzaamheidsvirus-uitgebreid-rapport.pdf.

- Ieder(in) (2020). *Hoe wordt uw leven weer leefbaar? Uitkomsten van de enquête over wat mensen met een beperking of chronische ziekte nodig hebben om (ook) profijt te hebben van versoepeling van de coronamaatregelen*. Geraadpleegd 31 augustus 2020 via https://iederin.nl/wp-content/uploads/2020/06/Rapport-Hoe-wordt-uw-leven-weer-leefbaar-eindversie_2020_06_17.pdf.
- Josten, Edith (2020). *Betaald werk*. In: Josje den Ridder, Edith Josten, Jeroen Boelhouwer en Crétien van Campen (red.), *De sociale staat van Nederland 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Karanikolos, Marina, Philipa Mladovsky, Jonathan Cylus, Sarah Thomson, Sanjay Basu, David Stuckler, Johan P. Mackenbach en Martin McKee (2013). Financial crisis, austerity, and health in Europe. In: *The Lancet*, jg. 381, nr. 9874, p. 1323-1331 ([https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(13\)60102-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(13)60102-6)).
- Klerk, Mirjam de, Alice de Boer, Inger Plaisier, Peggy Schyns en Sjoerd Kooiker (2015). *Informele hulp: wie doet er wat? Omvang, aard en kenmerken van mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg en ondersteuning in 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Klerk, Mirjam de, Alice de Boer, Inger Plaisier en Peggy Schyns (2017). *Voor elkaar? Stand van de informele hulp in 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kooiker, Sjoerd (2010). *Nederlanders aan het woord over gezondheid en gezond leven. Achtergrondrapport bij de VTV 2010 Van gezond naar beter*. Bilthoven/ Den Haag: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuyper, Lisette en Kim Putters (2020). *Zicht op de samenleving in coronatijd. Eerste analyse van de mogelijke gevolgen en implicaties voor beleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Laursen B. en A.C. Hartl (2013). Understanding loneliness during adolescence: developmental changes that increase the risk of perceived social isolation. In: *Journal of Adolescence*, jg. 36, nr. 6, p. 1261-1268 (<https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2013.06.003>).
- Maassen, Henk (2020). *Veel ex-covid-19-patiënten hebben aanhoudend klachten*. Geraadpleegd 30 juli 2020 via www.medischcontact.nl/nieuws/laatste-nieuws/nieuwsartikel/veel-ex-covid-19-patienten-hebben-aanhoudend-klachten-.htm.
- Mantelzorg.nl (2020). *Hoe gaat het nu met corona*. Geraadpleegd 14 augustus 2020 via https://backend.mantelzorg.nl/app/uploads/sites/3/2020/06/Rapportage-Hoe-gaat-het-nu-corona-II-def_1588257559.pdf.
- Marangos, Anna Maria, Roelof Schellingerhout, Sjoerd Kooiker, Peggy Schyns, Hilal Cerit en Frieke Vonk (2020). *Maatschappelijke gevolgen van corona. Verwachte gevolgen van corona voor de psychische gezondheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Meijer, M., M. de Vries, A. Brabers, L. Claassen, J. de Jong en A. Timen (2020). *Hoe kijken burgers in Nederland aan tegen het coronavirus en COVID-19? Meetmoment 6 (11/5-17/5 2020)*. Geraadpleegd 14 augustus 2020 via <https://nivel.nl/sites/default/files/bestanden/1003757.pdf>.
- Menger, J. en J. Nieuweboer (2019). *Inkomen van werkenden*. Den Haag/ Heerlen/Bonaire: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Merens, A. en E. Josten (2016). *Werkloos toezien. Gevolgen van de crisis voor emancipatie en welbevinden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Miltenburg, Emily en Joep Schaper (2020). *Maatschappelijke gevolgen van corona. Verwachte gevolgen van corona voor de opvattingen en houdingen van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Muffs, Ruud (2013). *Flexibilisering en de toegang tot de arbeidsmarkt*. In: *TPEdigitaal*, jg. 74, nr. 4, p. 79-98.
- Mullins, Larry C., Claudia Hall Elston en Sherri M. Gutkowski (1996). Social determinants of loneliness among older Americans. In: *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, jg. 122, nr. 4, p. 453-473.
- Muns, Sander, Martin Olsthoorn, Lisette Kuyper en Jan Dirk Vlasblom (2020). *Maatschappelijke gevolgen van corona. Kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Olesen, Sarah C., Peter Butterworth, Liana S. Leach, Margaret Kelaher en Jane Pirkis (2013). Mental health affects future employment as job loss affects mental health: findings from a longitudinal population study. In: *BMC psychiatry*, jg. 13, nr. 1, p. 144 (<https://doi.org/10.5498/wjp.v5.i2.243>).
- Olsthoorn, Martin, Lex Herweijer, Ans Merens, Sander Muns en Lisa Putman (2020). *Maatschappelijke gevolgen van corona. Verwachte gevolgen van corona voor scholing, werk en armoede*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Oyesanya, Mayowa, Javier Lopez-Morinigo en Rina Dutta (2015). *Systematic review of suicide in economic recession*. In: *World journal of psychiatry*, jg. 5, nr. 2, p. 243-254 (<https://doi.org/10.5498/wjp.v5.i2.243>).
- Panteia (2020). *Sectoranalyses corona-effecten*. Geraadpleegd 20 augustus 2020 via www.panteia.nl/default/assets/File/Panteia%20Sectoranalyses%20Corona-effecten%20def%20juli%202020%2010139.pdf.
- Pfeifer, J.H. en E.T. Berkman (2018). The Development of self and identity in adolescence: neural evidence and implications for a value-based choice perspective on motivated behavior. In: *Child Development Perspectives*, jg. 12, nr. 3, p. 158-64 (<https://doi.org/10.1111/cdep.12279>).
- Plantinga, Arnoud, Marcel Zeelenberg en Seger M. Breugelmans (2018). *De effecten van armoede op voelen, denken en doen*. Geraadpleegd 27 augustus 2020 via www.arnoudplantinga.nl/pdf/Effecten%20van%20Armoede.pdf.
- Reeves, Aaron, Martin McKee en David Stuckler (2014). Economic suicides in the Great Recession in Europe and North America. In: *British Journal of Psychiatry*, jg. 205, nr. 3, p. 246-247 ([10.1192/bjp.bp.114.144766](https://doi.org/10.1192/bjp.bp.114.144766)).
- Reynolds, D.L., J.R. Garay, S.L. Deamond, M.K. Moran, W. Gold en R. Styra (2008). Understanding, compliance and psychological impact of the SARS quarantine experience. In: *Epidemiology and Infection*, jg. 136, p. 997-1007 (<https://doi.org/10.1017/S0950268807009156>).
- Ridder, Josje den, Edith Josten, Jeroen Boelhouwer en Crétien van Campen (2020). *De sociale staat van Nederland 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rijksoverheid (2020). *Vanaf 1 juni testen mogelijk voor iedereen met milde klachten*. Geraadpleegd 14 augustus 2020 via <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/05/27/vanaf-1-juni-testen-mogelijk-voor-iedereen-met-milde-klachten>.
- Rijksuniversiteit Groningen (2020). *Twee maanden en 1 miljoen antwoorden verder: de impact van de coronacrisis op de noorderling*. Inzicht met de CoronaBarometer van Lifelines. Geraadpleegd 20 augustus 2020 via www.rug.nl/news/2020/06/twee-maanden-en-1-miljoen-antwoorden-verder-de-impact-van-de-coronacrisis-op-de-noorderling.
- RIVM (2020a). *Resultaten 1e ronde gedragsonderzoek*. Geraadpleegd 20 augustus 2020 via www.rivm.nl/gedragsonderzoek/maatregelen-welbevinden/resultaten-1e-ronde-gedragsonderzoek.
- RIVM (2020b). *Resultaten 5e ronde gedragsonderzoek – welbevinden en leefstijl*. Geraadpleegd 20 augustus 2020 via www.rivm.nl/gedragsonderzoek/maatregelen-welbevinden/welbevinden-en-leefstijl.
- RIVM (2020c). *Epidemiologische situatie COVID-19 in Nederland, 25 augustus 2020*. Geraadpleegd 26 augustus 2020 via www.rivm.nl/documenten/wekelijkse-update-epidemiologische-situatie-covid-19-in-nederland.
- RIVM en GGD GHOR (2020). *Onderzoek gedragsmaatregelen en welbevinden*. Geraadpleegd 23 juli 2020 via www.rivm.nl/gedragsonderzoek/maatregelen-welbevinden/welbevinden-en-leefstijl.
- Ruppel, E.K., C. Gross, A. Stoll, B.S. Peck, M. Allen en S.Y. Kim (2017). Reflecting on connecting: Meta-analysis of differences between computer-mediated and face-to-face self-disclosure. In: *Journal of Computer-Mediated Communication*, jg. 22, nr. 1, p. 18-34.
- Schaper, Joep, Jos de Haan en Annemarie Wennekers (2019). *Trends in Media:Tijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schelven, Femke van, Renate Verkaik en Hennie Boeije (2020). *Kwaliteit van leven van naasten van mensen met een verstandelijke beperking tijdens de coronacrisis*. Geraadpleegd 28 augustus 2020 via <https://nivel.nl/sites/default/files/bestanden/1003808.pdf>.
- SCP (2020). *Eerste doordenking maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen. Beleidssignaleмент*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stolte, Elske, Stephanie Steinmetz, Henriëtte van der Roest, Danny de Vries en Theo van Tilburg (2020). *Zelfstandig wonende ouderen*. In: Danny de Vries en Jeanette Pols (red.), *Effecten van sociale afstand op kwetsbare groepen in Nederland*. Geraadpleegd 14 augustus 2020 via www.coronatijsden.nl/wp-content/uploads/2020/07/Rapport-Kwetsbare-groepen-DEF-22072020.pdf.
- Stuckler, David, Sanjay Basu, Marc Suhrcke, Adam Coutts en Martin McKee (2009). The public health effect of economic crises and alternative policy responses in Europe: an empirical analysis. In: *The Lancet*, jg. 374, nr. 9686, p. 315-323 ([https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(09\)61124-7](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(09)61124-7)).
- Tilburg, Theo van en Jenny de Jong-Gierveld (2007). *Zicht op eenzaamheid. Achtergronden, oorzaken en aanpak*. Assen: Van Gorcum.
- Tilburg, T.G. van, S. Steinmetz, E. Stolte, H. van der Roest en D.H. de Vries (2020). Loneliness and mental health during the COVID-19 pandemic: A study among Dutch older adults. In: *The Journals of Gerontology, Series B* (<https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa111>).

- Trendbureau Drenthe (2020). *Eerste resultaten corona panelonderzoek*. Geraadpleegd 20 augustus 2020 via <https://trendbureaudrenthe.nl/eerste-resultaten-corona-panelonderzoek>.
- Valkenburg, P.M. en J. Peter (2007). Preadolescents' and adolescents' online communication and their closeness to friends. In: *Developmental Psychology*, jg. 43, nr. 267-277.
- Verbeek-Oudijk, Debbie en Crétien van Campen (2017). *Ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, Cok (2009). *Werkloos in crisistijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, Cok, Edith Josten, Stella Hoff, Lisa Putman en Jean Marie Wildeboer Schut (2018). *Als werk weinig opbrengt: werkende armen in vijf Europese landen en twintig Nederlandse gemeenten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Walker, K., A. MacBride en M. Vachon (1977). Social support networks and the crisis of bereavement. In: *Social Science and Medicine*, jg. 11, nr. 1, p. 35-42.
- Waverijn, Geerke, Peter Spreeuwenberg en Monique Heijmans (2017). *Leven met een longziekte in Nederland. Cijfers en trends over de zorg- en levensituatie van mensen met een longziekte – 2016*. Utrecht: Nivel.
- Weiss, R. (1969). The fund of sociability. In: *Trans-action*, jg. 6, nr. 1, p. 36-43.
- Weiss, R.S. (1973). *Loneliness: the experience of emotional and social isolation*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Wennekers, Annemarie, Jeroen Boelhouwer, Crétien van Campen en Jeanet Kullberg (red.) (2019). *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wenting, A.M.G. (Angela), A. (Angélique) Gruters, Y.G.H.W. (Yindee) van Os, S.M.M. (Sonja) Verstraeten en A.M. (Susanne) Valentijn (2020). *COVID-19 Pandemie: Post Intensive Care Syndroom (PICS) en Scoping Review over de Breineffecten*. Geraadpleegd 20 augustus 2020 via www.lvmp.nl/wp-content/uploads/2020/05/Artikel-COVID-19-PICS-en-Breineffecten.pdf.
- Wiersinga, W. Joost, Andrew Rhodes, Allen C. Cheng, Sharon J. Peacock, Hallie C. Prescott (2020). Pathophysiology, transmission, diagnosis, and treatment of coronavirus disease 2019 (COVID-19). A Review. In: *Journal of the American Medical Association* (<https://doi.org/10.1001/jama.2020.12839>).
- Woittiez, Isolde, Evelien Eggink en Mirjam de Klerk (2020). *Maatschappelijke gevolgen van corona. Mensen met een verstandelijke beperking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Colofon

Sociaal en Cultureel Planbureau

Contactpersoon

Mirjam de Klerk

T +31 6 11 19 20 47

m.de.klerk@scp.nl

Bezuidenhoutseweg 30 | Den Haag

Postbus 16164 | 2500 BD Den Haag

Auteurs

Mirjam de Klerk, Inger Plaisier en Fieke Wagemans

m.m.v. Jurjen Iedema, Edith Josten en Joep Schaper

Den Haag, 10 september 2020

**Maatschappelijke
Effecten Corona**